

PROTESTANTISM

Tänapäeval

A

1

1

67697

A-27617₁₁

PROTESTANTISM

tänapäeval

1966

«EESTI RAAMAT» · TALLINN

$\frac{2}{P78}$

Kaane kujundanud G. Pant

2

Eessõna

Mitmesaja aasta jooksul on Eestit peetud protestantlikuks maaks. Veel 1934. aasta rahvaloenduse andmetel olnud kodanliku Eesti elanikkonnast

evangeeliumi luteriusulisi	78,2	protsenti
baptiste	0,8	„
muude protestantlike usulahkude pooldajaid	0,7	„

Seoses Nõukogude Eestis toimunud tohutute sotsiaalsete muutustega on religiooni juured murtud ja usk jõuetuks jäänud. Ometi on just protestantlikud usundid — luterlus, baptism, metodism ja adventism — meie vabariigis religioossete igandite hulgas ülekaalus.

Käesoleva väljaande eesmärgiks ongi valgustada protestantismi reaktsioonilist olemust ja kohanemist tänapäevaga.

Erinevalt katolitsismist ja ka õigeusust ei ole protestantism ühtne usuvool, vaid paljude (isegi omavahel tunduvalt erinevate) usundite kogum. Sissejuhatavas artiklis «Protestantlikud usundid» käsitleb filosoofiakandidaat A. N. Tšanõšev (Moskva) peamiste protestantlike usundite — anglikaanluse, kalvinismi, luterluse ja mitmete usulahkude — tekkimist, olemust ning iseärasusi.

Kõigile on teada, et katoliku usk sunniti eestlastele peale saksa feodaalide poolt tule ja mõõgaga. Kuidas levis Eestis aga luterlus? Sellele küsimusele vastab Tallinna Linnamuuseumi töötaja K. Deemanti artikkel «Mõnda luteri usu levitamise vahendeist ja levitajatest Eestis 16.—17. sajandil», milles iseloomustatakse toleaegse luteri kiriku ideoloogilise pealetungi meetodeid.

Tänapäeva paremaks mõistmiseks on tarvis tunda ka lähemat minevikku. Õigusteaduste kandidaadi E. Ranniku (ENSV Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste osakond)

artiklis «Luteri kiriku tegevusest kodanlikus Eestis» antaksegi faktilise materjali põhjal Eesti evangeeliumi luteri usu kiriku kodanlusaegse tegevuse marksistlik analüüs.

Ülejäänud artiklid paljastavad kaasaegse protestantismi ideoloogiat ja taktikat, näitavad neid ideoloogilisi muutusi, mida protestantism on läbi teinud, ja seda sügavat kriisi, mida religioosne ideoloogia tänapäeva maailmas läbi elab.

TPI vanemõpetaja K. Vimmsaare artiklis «Luterluse kohanemine tänapäevaga» analüüsitakse meid ümbritsevast elust võetud näidete varal religioosse ideoloogia kohanemist sotsialistliku ühiskonna elutingimustega ja näidatakse, mille poolest see erineb varasematest usu moderniseerimise katsetest.

Protestantlikud religioossed organisatsioonid õhutavad laste usulist kasvatamist perekonnas, lootes niimoodi saada kogudustele järelkasvu. Millist kahju toob laste religioosne kasvatamine ja kuidas lapsi kasvatada teadusliku maailmavaate vaimus, sellest räägib Abja Keskkooli õpetaja P. Kelk artiklis «Laste ateistlik kasvatus perekonnas».

Kogumiku lõpetab EKP Keskkomitee lektori K. Oja artikkel «Mõtteid sektantluse moraalist».

Kirjastus avaldab tänu Eesti NSV Ühingu «Teadus» filosoofia ja ateismi teaduslik-metoodilisele nõukogule, kelle poolt korraldatud teaduslik-metoodiline konverents ajendas protestantlust kritiseerivat teost välja andma ning kes selle raamatu teokssaamisele kaasa aitas.

Protestantlikud usundid

A. Tš a n õ š e v,
filosoofiakandidaat

Protestantism on peale õigeusu ja katolitsismi kolmas suurem kaasaegse ristiusu erikuju. Tekkinud kapitalismi arenemise algul antifeodaalse kodanliku usundina, on protestantism viimastest tunduvalt noorem. 31. oktoobril 1967. aastal möödub 450 aastat päevast, mil tollal veel vähetuntud munk ja kohaliku ülikooli filosoofia ning teoloogia õppejõud Martin Luther lõi Wittenbergi lossikiriku uksele 95 teesi — vaidlusväidet —, mis olid peamiselt suunatud küünilise indulgentsidega kaubitsemise vastu. Indulgentside müümisega «andestasid» katoliku vaimulikud ka kõige rängemad ühiskonna- ja isikuvastased kuri-teod. Lutheri väited leidsid sooja vastuvõttu. Mitte ainult ilmlike ja vaimulike feodaalide rõhumise all ägavad rahva-massid, vaid ka kodanlus ja aadlikud vihkasid katoliku vaimulikkonda. Valitsev kirik oli end rahva silmis häbistanud priiskamise, ahnitsemise, rahvust eitava katoliikliku uni-versalismi, riiki mahasuruva teokraatia ja vaimulike privi-legeeritud seisundiga.

Sellest päevast algas Saksamaal ja terves nn. Pühas Rooma riigis, kuhu kuulus kogu Kesk-Euroopa ja mis oma killustatuse tõttu kõige rohkem kannatas Rooma kuuria all, ning peale selle ka mõnedes teistes Euroopa riikides liikumine katoliku kiriku reformeerimise ja kodanluse nõuetele kohandamise eest. See reform puudutas sügavalt kõiki Lääne-Euroopa elualasid, sest XVI sajandil oli kirik peamine ühiskondlik institutsioon ja rahva hulgas valit-ses religioosne maailmavaade.

Lutheri väljaastumine pani aluse kõige varasemale kodanlikule revolutsioonile inimkonna ajaloos. Oma piira-

tuse tõttu oli see revolutsioon suunatud peamiselt esimese feodaalse seisuse, katoliku vaimulikkonna vastu ning seepärast kasutasid mõned ilmlikud feodaalid teda ära oma klassihuvides. Kirikureformi tulemusena kaotas katoliku kirik ilmliku võimu ja tohutud maavaldused koos tuhandete pärisoriste talupoegadega. Feodaalide sõjasalgad riisusid kirikuvarandusi, mis sel teel koondusid ilmlike võimukandjate kätte. Seda revolutsiooni nimetatakse reformatsiooniks.¹

Katoliku kirik kaitses end meeletult, sest tema olemasolu oli ohus. Reformatsioonile vastandati hästi läbi mõeldud ja organiseeritud kontrreformatsioon. Võitluseks ketserite-protestantidega loodi uus jesuiitide mungaordu ja uuendati inkvisitsiooni. Võitlust peeti kõigi vahenditega. Puhkenud ususõjad katoliiklaste ja protestantide ning protestantide endi vahel tekitavad õudust oma fanatismi ja julmusega. Need sõjad pidurdasid tõsiselt Lääne-Euroopa arengut. Ususõdade tulemusena jaotus Lääne-Euroopa katoliiklaste ja protestantide vahel. Protestantism levis osas Saksa vürstiriikides (põhiliselt Kesk- ja Põhja-Saksamaal), sai valitsevaks Inglismaal ja Šotimaal, osas Šveitsi kantonites ning Skandinaaviamaades ja jõudis ka Baltikumi. Protestantismi lipu all toimus ka Madalmaade kodanlik revolutsioon. Katoliiklusele jäid truuks Portugal, Hispaania, Prantsusmaa, Belgia, Poola, Austria, Itaalia ning osa Saksamaast ja Šveitsist. Lääne-Euroopa jaotumine usutunnistuse järgi kujunes välja ligikaudu XVI sajandi lõpuks, ja seda ei suutnud oluliselt muuta ka järgneval sajandil toimunud ususõjad, sealhulgas laastav Kolmekümneaastane sõda.

Protestantlik kirikureform seisnes kiriku kohandamises tärkava kodanluse huvidega. Väliselt paistis see tagasipöördumisena algkristluse, apostliteaegse «tõelise» kristluse juurde. See tagasipöördumine pidi toimuma «usu puhastamise teel inimeste väljamõeldistest» ja «hinge vabastamisega tapvast püha pärimuse kirjatähest», s. t. katoliku kirikukogude ja Rooma paavsti autoriteedist, kelle otsused ja dekreedid moodustasid nn. «püha pärimuse», mis oma tähtsuselt piiblile alla ei andnud.

Protestantismis ei arvestata üldse katoliiklaste «püha

¹ *Reformatio* (lad. k.) — ümberkujundamine, uuendamine, parandamine.

pärimust» ning piibli osa on tunduvalt suurem kui kato-
liiklastel või õigeusklikel.

Kiriku kodanlustumine ja kristluse feodaalsete elemen-
tide kaotamine tähendas kõigepealt üleloomulikust maa-
ilmast loodud religioossete, fantastiliste ettekujutuste
muutmist. Usklike teadvusest kadus taevahierarhia, mis
oli maapealse feodaalkorra pühitsetud peegeldus. See
tähendas aga pühakute ja Madonna kultuse minetamist.
Protestandid hülgasid ka Rooma paavstide poolt välja-
mõeldud «puhastustule» kui vaheastme teel «põrgust para-
diisi». «Puhastustuli» oli katoliku vaimulikonnale suu-
reks tuluallikaks. Vastava tasu eest võis «patune» seal-
oleku aega lühendada ja niimoodi kiiremini paradiisi pää-
seda. Oluliselt muutusid ka kristlikud vaated inimese ja
jumala vahekorrale. Protestantism hülgas Madonna, püha-
kute ja, mis kõige tähtsam, katoliku kiriku eestkoste usk-
like eest jumala juures ning kuulutas inimese ja jumala
«vahekorra» vahetuks. Mitte täielikult eitades kiriku
«päästvat» osa, näeb protestantism peamist «pääsemise»,
s. t. taevase õndsuse saavutamise vahendit inimese isik-
likus usus.

Siit tuleneb ka protestantide välise usklikkuse vähene-
mine. Protestantism kaotas paastud ja palju pühakute ning
Madonna kultusest lähtuvaid kirikuteenistusi, säilitades
ainult põhilised Kristusega seotud kirikupühad. Kristus sai
reförmeeritud usus juhtiva positsiooni, kuna katolitsismis
ja õigeusus kaob ta nii või teisiti leegioni teiste «pühade»
isikute hulka. Seitsmest katoliikluse ja õigeusu sakramen-
dist on säilinud ristimine ning armulaud, kusjuures nende
mõju on pandud sõltuvusse usust.

Protestantlik kirik on organiseeritud demokraatlikul
printsübil. Erinevalt katoliku ja õigeusu kirikust, kus ilmi-
kuil ei ole kirikuasjades sõnaõigust ja kus kirik on autori-
taarne-tsentralistlik organisatsioon, ei ole protestantismis
lõhet vaimulike ja ilmikute vahel. Ilmikumid valivad oma
kirikujuhid ja neil on hääleõigus kiriklike küsimuste otsus-
tamisel. Usuühingud on vähemal või suuremal määral
autonoomsed ning iseseisvad. Protestantismis mõistetakse
sõna «kirik» all kõiki «tõeliselt» usklikke, kuna katolit-
sismis piirdub see ainult vaimulikega. «Kõigi usklike
pühaduse» tees on teine tähtsam protestantismi põhitees
peale «pääsemise isikliku usu läbi».

Vaimulikes ei näe protestandid juba nende ametikoha

tõttu üleloomulike võimetega varustatud inimesi. Arvatakse, et üleloomulikke võimeid võib omandada iga küllalt tugeva usuga koguduse lihtliige. Protestantism ei tunnista katolitsismi ja õigeusu vaimulikuks pühitsemise sakramenti ning võttis oma pappidelt kurikuulsa «pattude andeksandmise jõu ja omaduse».

Kallihinnalise riietuseta, mis avaldas sügavat mõju harimatule rahvale, väliselt teistest inimestest mitte millegi poolest erinev, ilmlikku elu elav (protestantism hülgas tsölibaadi — vaimulike ja munkade abielukeelu) protestantlik vaimulik on ainult «esimene võrdsete seas». Protestantismis võivad kõik kristlased armulauda võtta nii leiva kui ka veiniga. Katoliku kirikus (kuid mitte õigeusulistel) on veiniga armulaud vaimulikkonna eesõigus. Ilmikud peavad leppima ainult «issanda ihu» söömisega. See sümboliseerib ühiskonna ilmliku ja kirikliku osa ebavõrdsust. Kõigil protestantidel on õigus iseseisvalt piiblit uurida. Veel enam: nad on seda kohustatud tegema. Reakatooliiklasele on aga piibli lugemine rangelt keelatud. Seepärast on ka piibel ladina keelest tõlgitud peaaegu kõigisse nn. elavatesse keeltesse. Kirikukeelena rahvale arusaamatu surnud ladina keele tarvituselejätmine ei võimaldaks protestantismi poolt propageeritavat «usu teadlikku vastuvõtmist».

Protestantlik jumalateenistus on tunduvalt lihtsustatud, missa on kaotatud, liturgiat tunnistab ainult osa protestante. Peamist osa mängib jutlus, mis avaldab mõju nii inimese tunnetele kui ka mõistusele ja on võimalik ainult kultuse rahvusliku iseloomu korral.

Nii sise- kui ka välisarhitektuurilt erinevad protestantlikud kirikud katoliku ja õigeusu kirikutest. Nad on lihtsamad, tagasihoidlikumad ning vaesemalt sisustatud. Protestantlikes kirikutes ei ole ilustusi, kullatud esemeid, kallihinnalisi kirikuriistu, ikoone ja kirste pühade säilmetega, kuid mõnikord on piiblitemalisi maale, orel, kirikukellad, küünlaid ja krutsifikse. Mõnedes protestantlikes usundites toimub jumalateenistus mis tahes avaras ruumis, nn. «palvemajas».

XVI ja suurel määral ka XVII sajandil Lääne-Euroopa ühiskonnas valitseva religioosse teadvuse tingimustes oli reformatsioon oma aja kohta suhteliselt progressiivne sotsiaalne nähtus. Vaimulikkonna ja ilmlike seisuste õiguste võrdsustamine õõnestas feodaalset hierarhiat ning oli sam-

muks edasi ühiskonna demokraatliku ümberkorraldamise suunas. Seda eesmärki teenis ka usuühingute autonoomia. Vaimuliku seisuse erandlikkuse dogma põrmustamine valmistas pinda teise feodaalse seisuse — aadli kukutamiseks. Kultuse lihtsustamine ja odavamaks muutmine vähendas ühiskonna vahendite ja aja mittetootlikku kulutamist, mis omakorda andis tõuke tootlike jõudude arengule ning aitas kaasa sotsiaalsele progressile. Ilmliku võimu kaotamine, rahvuslik killustatus, kiriku tsentralisatsiooni nõrgenemine ja teokraatia kukutamine (protestantlikud kirikud on riigist lahutatud või temale allutatud) tegi protestantlike maade vaimulikkonna vähem võimsaks kui katoliiklikes maades. See omakorda lõi head tingimused mõttevabadusele — igasuguse progressi põhitingimusele.

Tees «pääsemisest isikliku usu läbi» stimuleeris isiksuse vabanemist autoriteetidest, moraalse vastutustunde kasvu, initsiatiivi ja vabadust. Seda kõike loomulikult kodanliku individualismi raames.

Samaaegselt oli reformatsioon ideoloogiliselt ühtlasi reaktsiooniline nähtus.

Ta tegi lõpu renessansiajastu kultuurile, mis oli tekkinud just tänu katoliikliku religioosse teadvuse kriisile tärkava kapitalismi tingimustes. Protestantism rajas kristluse kodanliku vormi, mis suurendas usu mõju. Reformatsioon surus rahvale peale veelgi rafineerituma ja varjatuma orjuse. Pealesunnitud usklikkuse asemel aheldas inimeste südameid usk veendumuse alusel. Välise usklikkuse asemele tuli seesmine. Protestantlikud ideoloogid olid sõjakad fideistid ja antihumanistid, ületades isegi katolitsismi liidreid. Näiteks kinnitas protestantism, nagu ka teoloog Augustinus (5. saj. e. m. a.), et «pärispatuga» kaasnes inimese täielik moraalne rikkumine, kuna katoliiklik kirik eeldab, et inimene ainult kaotas oma esialgse vagaduse, mille Aadam oli jumalalt «taevaarmuna» saanud.

Protestandid konkureerisid katoliiklastega progressiivsete teadlaste ja mõtlejate jälitamises.

Vastavalt ilmliku maailmavaate ja valgustusliikumise arengule kaotas protestantism oma ajaloolise õigustatuse, kuna progressiivsete sotsiaalsete jõududega maailmavaateks sai kindel ilmlik maailmavaade. Seepärast tuleb protestantismi ajaloo eristada kaht etappi. Esiteks, varaste kodanlike revolutsioonide periood, kus antifeodalism võttis

ajalooliste tingimuste mõjul oma sisule mittevastava kato-
litsismivastase protestantismi vormi. Teisel perioodil
kadus seoses ilmliku kultuuri võiduga vajadus rüütada
reaalseid ideid ja huvisid usulisse kesta.

Reformatsioonil oli veel üks iseärasus, mida osalt juba
on käsitletud. See oli mitte ainult euroopalik, vaid ühtlasi
sügavalt rahvuslik liikumine. Protesteerides Rooma kos-
mopolitismi vastu, oli tal ka rahvusliku vabadusliikumise
iseloom. Rahvuslike protestantlike kirikute moodustumine
oli tollal toimuva kodanlike rahvuste ja riikide kujunemise
kaasnähtus. Rahvuslike, klassiliste ja konkreetsete ajaloo-
liste tingimuste keeruline läbipõimumine viis selleni, et
protestantism ei tekkinud mitte ühtse usuna, vaid kui ise-
seisvate ja oma rahvuslike iseärasustega uskude ning kiri-
kute kogum. Protestantlikud usundid on üksteisega seotud
ainult oma tekkimisega ja reformatsiooni põhiprintsiipidest
ning iseärasustest rohkem või vähem järjekindla kinni-
pidamisega. Selle poolest erineb protestantism üheusulise-
st ja ühtse organisatsiooniga katoliku kirikust ning ühe-
usulistest, kuid autokefaalsetest õigeusu kirikutest.

Reformatsiooni perioodil järgnesid poolvürstlikule ning
poolkodanlikule kirikureformile Saksamaal varsti kokku-
leplik reform Inglismaal ja radikaalne Šveitsis. Kuna
reformatsiooniliikumisse oli peale vaimulikkonna, aadlike
ja kodanluse tõmmatud ka osa talupoegi ning linnakeh-
vistut, siis kujunes välja reformatsiooni vasak, talupoeg-
lik-plebeiline tiib, kes võitles mitte ainult katoliku kliirose,
vaid ka aadlike ja paljudel juhtudel kodanluse ning üldse
varandusliku ebavõrdsuse vastu. Nii kujunesidki esialgse
protestantismi neli põhivormi: luterlus, anglikaanlus, kal-
vinism ja anabaptism.

Reformatsiooni põhimõtted kajastusid kõige vähem
anglikaani kirikus, mis ka tänapäeval mitmete iseärasuste
tõttu on jäänud lähedaseks katoliiklusele. Seal valitseb
antidemokraatlik kiriklik hierarhia piiskoppide ja peapiis-
koppidega, ilmikud on ilma õigusteta ning jumalateenistus
toimub suure toredusega. Seda anglikaani kiriku iseära-
sust võib seletada asjaoluga, et anglikaanlus toodi sisse
ülaltpoolt, absolutismi huvides, mis ei saanud aga olla
täielik, kuna Inglise kuningas sõltus Rooma paavstist.
Seepärast kuulutati 1534. aastal parlamendi otsusega Ing-
lise kiriku peaks kuningas. Rahvuslikuks saanud kirikus
viidi sisse ingliskeelne jumalateenistus ja Roomaga kat-

kestati kõik sidemed. Reformi süvenemine tingis ka teisi protestantlikus vaimus tehtavaid ümberkorraldusi: suleti kloostrid, kirikutest kõrvaldati ikoonid ja pühad säilmed jne. Tähtsuselt otse usutunnistuse osa etendab anglikaani kirikus kirikukäsiraamat «Üldiste palvuste raamat» (1549), jättes varju isegi tõelise usutunnistuse, nn. «Kolmkümmend üheksa usuartiklit», mis hakkasid lõplikult maksma 1571. aastal. Anglikaani kirik on tänapäevani jäänud riigikirikuks, olles nimeliselt allutatud kuningale, kuid tegelikult peaministrile ja parlamendile. Võitlus kiriku riigist lahutamise ja anglikaani kiriku demokratiseerimise eest ei ole siiani andnud tagajärgi. Pooliku vahendina tegutseb alates 1919. aastast «Rahvusassamblee», mis koosneb kolmest kojast: piiskopid, vaimulikud ja ilmikud.

Anglikaani kiriku tegevus ei piirdu Inglismaaga. Tema eraldi seisvaid sõltumatuid harusid on mitmesugustes maailma osades. Peale riikliku Inglise kiriku on mitmeid iseseisvaid anglikaani kirikuid: Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Indias, Austraalias, Uus-Meremaal, Lõuna-Iiriimaal, Koreas, Jaapanis ja Lõuna-Aafrikas. Kogu maailmas on 14 iseseisvat anglikaani kirikut. Ligikaudu iga kümne aasta tagant toimuvad Canterbury peapiiskopi ametlikus residentsis Lambeth Palace'is üldised anglikaani kirikukogud ehk konverentsid, millest kõigi kirikute esindajad osa võtavad.

Anglikaanlusega võrreldes peab luterlus järjekindlalt kinni protestantismi põhimõttest, kuid temagi on nii kultuse kui ka kirikuorganisatsiooni küsimustes läinud mõningal määral kompromissile katoliiklusega. Mis puutub kultusesse, siis on luterluses säilitatud kõik see, mis ei ole vastuolus «pühakirjaga», nn. adiafoorid. (Asjad ja toimingud, mis ei ole kohustuslikud ega ka keelatud.) Näiteks kui luterluses ei ole ikoone, siis seda sellepärast, et vanas testamendis on keelatud kujude kummardamine. Teisest küljest on luterluses säilinud, tōsi küll, väga tagasihoidlikke kultusesemeid: altar, rist, küünlad, orel, milledest piiblis ei räägita kui keelatuist. On säilinud ka kiriklik maalikunst. Luterlik armulaua ja ristimise sakramentide mõiste on lähedane katoliiklikule. Lapsi ristitakse ülevalamisega, ja õpetuses armulauast on katoliiklik leiva ning veini Kristuse ihuks ja vereks muutmise dogma asendatud sellele lähedase väitega Kristuse liha ja vere müstilisest kohalolekust. Peale piibli austatakse luterluses veel kon-

kordiaraamatut (1580), mis sisaldab Augsburgi usutunnistuse (1530), selle apoloogia, Schmalkaldeni artikleid, suure ja väikese katekismuse ning konkordiavormeli.

Luteri usu kiriku organisatsioon on demokraatlikum kui hierarhilises anglikaani kirikus, kuid ka luterluse demokraatia on ebatäielik. Ehkki kogudus valib kiriku nõukogu ja kutsub ametisse pastori, on see formaalne, kuna kogudusel pole õigust pastori tagandamiseks. Kogudus on autonoomne ainult oma eraküsimustes. Kõik tähtsamad asjad lahendatakse kõrgemalseisvates organites: konsistoriumis, sinodis ning piiskopi ja ka riigivõimude poolt.

Kuni 1918. aastani oli luteri usu kirik Saksamaal allutatud riigile, tema peaks igal «maal» oli valitsev vürst. Skandinaaviamaades on luterlus tänapäevani riigiusuks, mille piiskopid määrab kohale kuningas või parlament.

Luterlus on kõige arvukam protestantismi haru. Ligi 70 maal elab 70 miljonit luterlast. Enamik neist elab Saksa Föderatiivses Vabariigis, Rootsis, Taanis, Norras, Soomes, Islandil ja Ameerika Ühendriikides. Protestante leidub ka Saksa Demokraatlikus Vabariigis ja Balti nõukogude sotsialistlikes vabariikides. Luterlased moodustavad umbes kolmandiku kõigist protestantidest. Alates 1947. aastast eksisteerib Ülemaailmne Luterlaste Föderatsioon — luterlik koordineeriv keskus.

Kapitalistlikes maades on luterlus aktiivne imperialismi ja antikommunismi teener, millisel eesmärgil ta kasutab laialdaselt kirikuulsat müüti inimese pattulangemisest. Väidetakse, et inimene ei ole suuteline oma jõududega head tegema ja uut õiglast ühiskonnakorda üles ehitama.

Luterlusest veelgi järjekindlam protestantismi vorm on kalvinism, mis vastas kõige enam kapitali esialgse akumuleerumise perioodi kodanluse nõuetele. Kalvinism kujunes välja Genfis, kus prantsuse päritoluga Jean Cauvin (Johann Calvin — *Tõlk.*) kehtestas protestantlikel alustel sünge, teokraatliku valitsemisvormi koguduse üle. Kalvinistlik teokraatlik süsteem ei püsinud kaua. Kalvinistlikud kirikud on tänapäeval kõikjal riigist lahutatud. Kalvinismi teoreetilisteks alusteks on tema looja teos «Kristluse õpetus» ja raamatud «Heidelbergi katekismus» (1563) ning «Teine helveetiline usutunnistus» (1566).

Kalvinism kehtestas mõõdukalt vabariikliku kirikukorralduse: seal pole piiskoppe, nende asemel on superintendendid, koguduse juhid, presbüterid — kirikuvane-

mad ilmlike hulgast — ja pastorid, valitakse koguduse poolt. Koguduse õigused on piiratud presbüteeriumi, naaber koguduste presbüterite ja pastorite kogu poolt. Presbüteerium ehk «rajooni assotsiatsioon» ongi kalvinismi kõige autoriteetsem organ.

Kui luterlus säilitas kultuse teenistusest kõik, mis ei olnud otseselt vastuolus piibliga, siis kalvinism jättis alles ainult selle, mida piibel ette kirjutas. Kalvinistlik jumalateenistus koosneb piibli lugemisest, ühisest psalmide laulmisest ja jutlusest. Sakramentide küsimuses on kalvinistid luterlastest järjekindlamad, näiteks Jeesuse liha ja vere «juuresolekut» armulaual mõistetakse ainult mingis vaimses mõttes.

Ortodoksse kalvinismi iseloomulikuks iseärasuseks on õpetus «absoluutsest ettemääratusest» ehk predestinatsioonist, mis on protestantliku «isikliku usu läbi pääsemise» teesi edasiarendus. Vastavalt sellele õpetusele jagunevad kõik inimesed pääsemisele määratud vähemuseks ja põrgupiinades vaevlema pandud enamuseks. See jumala otsus on absoluutselt lõplik ja mingid inimeste pingutused ei suuda seda muuta. Inimesed on liialt rikutud, nad pole võimalised isegi tõeliselt uskuma ja seepärast on pääsemisele määratuil eriline jumala poolt antud «usu and». Selle õpetuse kohaselt pääseb inimene mitte seetõttu, et usub, vaid seetõttu, et tal on «usu and». Seda õpetust kritiseeriti juba kalvinistide endi poolt. XVII sajandi algul tekkis Hollandis kalvinismi mõõdukas vool arminianism selle õpetuse looja Jakob Arminiuse nime järgi. Arminianism eitas predestinatsiooni ja väitis, et Kristuse ohver laieneb kõigile usklikele, mitte ainult valituile. Sel ajajärgul tähendas arminianism kalvinismi demokratiseerimist.

Kõige järjekindlamad reformismi printsiipidest kinnipidajad olid anabaptistid² ehk taasristijad. Anabaptistid eitasid laste ristimist ja nõudsid uut ristimist täiseas. Anabaptistide liikumine on tähtis oma sotsiaalse sisu poolest. Paljud neist olid revolutsionäärid, kes püüdsid oma jõududega rajada õiglast maailmakorda — «jumalariiki» —, mida nad kujutlesid võrdsustava-tarbijaliku sotsialismina. Anabaptistid hävitati katoliiklaste ja ortodokssete protestantide ühisrinde poolt. Anabaptismist kujunesid XVI sajandil välja mennoniidid, kes ei ühendanud taasristimisega

² *Anabaptizō* (vana-kreeka k.) — ristiti uuesti, kasteti uuesti.

maksva korra muutmise soovi. Oma nimetuse said nad usuvoolu rajaja hollandi preestri Menno Simons'i järgi. Mennoniidid jutlustavad kurjale jõuga mittevastupanemist, kannatlikkust ja patsifismi. Peale üldiste protestantlike usukommete praktiseeritakse mennoniitide juures piiblist võetud vastastikust jalgade pesemist ja ka suudlusi, mis peavad nagu ristimine ja armulaudki sümboliseerima kuulumist kristlikku kirikusse ning religioosset kuulekust. Mennoniidid eitavad kiriklikku organisatsiooni, iga kogudus on täiesti iseseisev, selles on kõik võrdsed, nii mehed kui naised. Kõik see aga ei takista mennoniite omamast diakone, vaimulikke ja vahel ka piiskoppe ega keela varalist ebavõrdsust koguduse liikmete vahel. Katarina II ajal tuli Venemaale teatav arv saksa mennoniite, kes said tsaarivalitsuselt suuri maavaldusi. Umbes kolmandik mennoniitidest muutus Venemaal kulakuiks, mõisnikeks, töösturiteks, kes halastamatult ekspluateerisid oma vaeseid usuveni. Nõukogude Liidus leidub mennoniite saksa rahvusest kodanike hulgas. Neid on ka Ameerika Ühendriikides, Kanadas ja mujal, kuid kokku mitte üle poole miljoni.

XVI sajandi lõpuks olid protestantlikud usuvoolud Euroopas peaaegu täielikult välja kujunenud.

Inglise kodanliku revolutsiooni perioodil XVII sajandil see protsess jätkub: sünnib uuesti kalvinism, mis saab revolutsiooniliste jõudude lipukirjaks, kujunevad ka uued protestantismi voolud — kongregatsioonism³, kveekerlus ja baptism.

Sel ajal olid inglise suurokodanlus ja uusaadel, kes moodustasid revolutsioonilise liikumise mõõduka tiiva, ortodokssed kalvinistid, keda erinevalt mandri kalvinistidest-reformistidest nimetati presbüterlasteks. Presbüterlus on kalvinismi inglise variant, mille aluseks oli Inglise kodanliku revolutsiooni perioodil vastuvõetud Westminsteri usutunnistus, mis kehtestas Inglismaal lühikeseks ajaks riigiusuna presbüterluse.

Kesk- ja väikekodanlus moodustas inglise kalvinismi vasaku tiiva — kongregatsioonismi —, milles kirikuorganisatsioon on rohkem vaba, presbüteriumi ei ole ja iga kogudus loetakse iseseisvaks. Seepärast nimetati kongre-

³ *Congregation* (ingl. k.) — kogudus.

gatsionaliste ka independentideks⁴. Kogudusel on formaalne õigus ise määrata kultuse vorm ja koguduse struktuur ning usukommete täitmise viisid.

Tänapäeval on kalvinism üks suuremaid protestantismi harusid. Ta esineb kolmes eri vormis: presbüterlus ja sellest sisuliselt väheerinev reformism (need on rikaste usundid) ning kongregatsionalism. Kodanliku statistika andmetel on kogu maailmas presbüterlasi ja reformiste 40 miljonit ning kongregatsionaliste 5 miljonit. Eriti palju on kalviniste Šveitsis, Hollandis, Šotimaal, Inglismaal, Saksa Föderatiivses Vabariigis, Ameerika Ühendriikides ja Lõuna-Aafrika Vabariigis.

Alates 1875. aastast tegutseb reformistide ja presbüterlaste rahvusvaheline koondis «Ülemaailmne Presbüterlik Liit» ja alates 1891. aastast kongregatsionalistide koondis «Rahvusvaheline Kongregatsionalistlike Kirikute Liit».

Kaasaegne kalvinism on kapitalismi aktiivne teener. Tal on kodanlikes ringkondades suur autoriteet. Usupropagandas pannakse pearõhk jumala kõikvõimsusele ja inimese tühisusele.

XVII sajandil eraldusid Inglismaal kongregatsionalistid iseseisvad baptistide ja kveekerite usuvoolud, mis esialgu väljendasid mitte ainult inglise väikekoodanluse, vaid ka linnakehvistu huve. Nende sotsiaalne programm oli alati väikekoodanlik ega omanud midagi ühist anabaptistide revolutsioonilise utopiaga.

Baptism⁵ tekkis 1609. aastal Hollandis kohalike mennooniitide mõjul inglise emigrantide-kongregatsionalistide hulgas. Baptistid võtsid mennooniitidelt üle täiskasvanute ristimise tseremoonia. Inglismaal tekkis esimene baptistlik kogudus 1611. aastal ja Ameerikas 1639. aastal. Kuni XVIII sajandi lõpuni oli baptismi mõju tühine. Nimetatud sajandi lõpul rajasid inglise baptistid misjoniühingu ning asutasid usu propageerimiseks pühapäevakoole emamaal ja kolooniates. Ameerika Ühendriikides võtsid baptistid aktiivselt osa Lääne koloniseerimisest. Nad organiseerisid ka üksikuid «värvilisi kirikuid» neegerorjade jaoks. Enamik ameerika baptiste pooldas orjust. 1845. aastal eraldusid orjust pooldavad Lõuna baptistid orjusevastastest Põhja baptistidest ja rajasid Baptistide Lõunakonvent-

⁴ *Independent* (ingl. k.) — iseseisev, sõltumatu.

⁵ *Baptizō* (vana-kreeka k.) — ristin, kastan vette.

siooni, mis on tänapäeval oma 8 miljoni liikmega kõige arvukam baptistide koondis. Ameerika baptistid organiseerivad missioone Aasia ja Lõuna-Ameerika maades, nende käes on hulgaliselt ülikoole, kolledžeid, seminare ja koole. Ühendriikides on ligi 20 miljonit baptisti, s. t. iga kolmas protestant sel maal on baptist. 90 protsenti baptistidest kuulub Baptistide Lõunakonventsiooni, Ameerika Baptistide Konventsiooni ja neegrite Ameerika Ühendriikide Rahvuslikku Baptistide Konventsiooni ning Ameerika Rahvuslikku Baptistide Konventsiooni. Pärast Esimest maailmasõda tekkisid Ameerika Ühendriikides eriti reaktsioonilised baptistide «fundamentalistlikud organisatsioonid»: Tõeliste Baptistide Üldine Assotsiatsioon ja Konservatiivne Baptistide Organisatsioon. Ameerika baptistide hulgas on palju miljardäre ja reaktsioonilisi poliitikategelasi. Näiteks vennad Rockefellerid on baptistid. XIX sajandil ilmusid baptistid enamikusse Euroopa maadesse, sealhulgas ka Venemaale. 1950. aastal asutati Euroopa Baptistide Föderatsioon. Alates 1905. aastast tegutseb Ülemaailmne Baptistide Liit, mida 1957. aastast saadik nimetatakse Ülemaailmseks Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Liiduks.

Baptistid tunnistavad kõiki kristlikke dogmasid. Baptismis on reformatsiooni printsiibid kõige järjekindlamalt ellu viidud, mida võib seletada varase baptismi demokraatliku iseloomuga, mis võitles kiriku riigist lahutamise ja kodanlik-demokraatlike vabaduste, sealhulgas ka südametunnistuse vabaduse eest. Kultus on äärmiselt lihtsustatud. Ristimise ja armulaua mõju on pandud täielikult sõltuvusse isiklikust usust, millega on seletatav ka täiskasvanute ristimine. Palvekoosolekud koosnevad jutlusest, religioosete hümnide laulmisest ja ühispalvustest. Iga kuu esimesel pühapäeval toimub kõigile täieõiguslikele, s. t. koguduse ristitud liikmeile, ühine armulaud, mida nimetatakse «leivamurdmiseks». Kogudust juhivad valitav presbüter ja koguduse nõukogu. Kõiki usklikke loetakse võrdses ja vabaks ning kogudusi iseseisvaks.

Tegelikult on isiksus baptismis maha surutud pimedate kuulekuse ja usuga. Oma kitsas koguduseringis olev baptist on lahti rebitud üldinimlikust kultuurist ja näeb oma elu mõtet ainult täitumatus unistuses kohtuda sealpoelses maailmas olematu Kristusega.

Reabaptistide õlul lasub suure juhtiva aparadi ülalpidamine.

Laialdast filantroopilist tegevust võimaldavate suurte materiaalsete fondide olemasolu, spetsiaalse väljaõppe saanud kaader, kultuse lihtsus, aktiivne misjoni- ja propagandategevus, kõigi baptistide kohustus värvata uusi koguduseliikmeid, töö rahva hulgas, suur mobiilsus ja religioosne fanatism aitavad kaasa baptistlike koguduste säilimisele ja ka mõningale suurenemisele.

Kveekerite⁶, ehk nagu nad ise end nimetavad — «sõprade» sekti rajajaks oli inglise käsitöeline George Fox. Protestantliku «isikliku usu läbi pääsemise» printsiibi rakendamisel on kveekerid ilmselt üle pakkunud. Nad eitavad kõiki religioosseid kombeid, sakramente ja vaimulikonda. Usu väline külg on viidud miinimumini. Kveekerid on igasuguste tseremooniade vastased. Näiteks abielud sõlmitakse lihtsa truudusetootusega koguduse vanemate liikmete juuresolekul. Kveekerite õpetuse järgi valgustab iga usklikku vahetult «püha vaim», s. t. tegemist on mingi «sisemise valgusega», mis suunab uskliku religiooselkõlbelisele täiuslikkusele. Kveekerite kogudustes valitseb võrdõiguslikkus ja vabatahtlikkus. Nende koosolekud toimuvad tühjades tubades, nad istuvad vaikides ning peavad sisemist vestlust jumalaga, kuni mõni koguduse liige tunneb, et ta on «täis valgust», ja hakkab jutlustama.

Kveekerid on patsifistid. Nad astuvad välja rahvusvaheliste tüliküsimuste rahuliku reguleerimise eest, mistõttu neil oma väikesearvulisusest (200 000) hoolimata on teatav mõju. Kveekerite kogudusi leidub peaaesjalikult Ameerika Ühendriikides, Inglismaal ja Aafrika idaosas.

XVII sajandi Inglise revolutsioon oli viimane religioos- ses vormis toimunud kodanlik revolutsioon. Järgnevad kodanlikud revolutsioonid olid juba ilmlikud, nad ei olnud enam seotud religioossete ümberkujundustega.

Veelgi enam, Prantsuse kodanliku revolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise perioodil astusid revolutsioonilised parteid välja usu kui niisuguse, sealhulgas ka protestantismi vastu. Võitnud kapitalismimaades, hakkas protestantism teenima kodanluse huve, meelitades rõhutuid eemale sotsiaalsest protestist ja sisendades neile alistuvust ning alandlikkust rõhujate suhtes.

Algab teine etapp protestantismi arengus. Juba olemasolevate sektide baasil tekivad uued usundid, mis pole

⁶ *Quake* (ingl. k.) — värisema, rappuma; värisemine.

kunagi sotsiaalselt progressiivset osa etendanud. Need uued protestantlikud usundid tekkisid põhiliselt Inglismaal ja Ameerika Ühendriikides.

XVIII sajandi Inglismaal usu mõju vähenes, kuid kasvav ekspluateerimine nõudis rahva teadvuse aktiivset «töötlemist». Selles olukorras kujunes anglikaanluse baasil välja uus protestantismi haru — metodism —, mis võttis endale ülesandeks rahva tagasiviimise usurüppe.

Metodismi ajalugu algab 1729. aastaga, mil Oxfordi üliõpilane John Wesley organiseeris üliõpilaste ringi, mille liikmeid, kes otsustasid kristlikke käitumisnorme metoodiliselt ellu viia, hakati nimetama metodistideks. Metodistid läksid rahva sekka. Nad hakkasid pidama jutlusi kõikjal, kus oli võimalik rahva kogunemine. Metodistide kõne oli elav ja väljendusrikas ning avaldas suurt mõju oma kuulajate psüühikale, viies neid vahel isegi nõdrameelsuseni. Esines juhtumeid, kus õpilased surid metodistide poolt koolides õhutatud religioosse ekstaasi tagajärjel. Metodistid astusid välja valgustusliikumise ideoloogia ja filosoofia vastu. Isegi agnostik Hume ei leidnud nende silmis armu. Enamik metodiste on arminianistid, nad eitavad predestinatsiooni ja nõrgendavad valgustusliikumise mõjul dogmat inimese patususest. Väidetakse, et inimene võib juba eluajal saavutada pattudeta seisundi, kui ta võidab oma patused kalduvused ja tunneb murrangut kogu oma isiklikus elus. See «uuesti sündimine» on metodismis tähtsam kui ristimine, mida mõistetakse ainult kui formaalset kiriku liikmeks vastuvõtmist. Metodistlik kirik on tsentraliseeritud ja range distsipliiniga. Kogudus jaguneb 10—12-inimeselisteks rühmadeks. Iga inimese käitumist jälgitakse ja tema usulis-kõlbelist seisundit arutatakse perioodiliselt rühmade koosolekutel. Kõrgemat võimu koguduse üle kujutavad kvartali-, aasta- ja vahel ka üldkonverentsid. Viies raskuspunkti kristlase kohustuste praktilisele täitmisele on metodism lähedane anglikaanlusele. Usutunnistuseks on 25 usuartiklit, mis on anglikaani kiriku 39 usuartikli lühendatud variant. Metodistid tegelevad neokolonialismi huvides laiaulatusliku misjonitööga. Nende möödunud sajandi algul rajatud misjoniühing teenis ja teenib ka praegu imperialistide huve, võisteldes baptistliku misjonitegevusega.

Anglikaani kirikust eraldunud metodismi baasil kujunes omakorda välja eriline filantroopiline usuline organi-

satsioon «Päästearmee». Selle loojaks oli 1878. aastal metodist William Booth, kes ühendas religioosse juhmuse veltvebelliku despotismiga ning rajas sõjaväe karikatuuri. «Päästearmee» koosneb «sõduritest» ja «ohvitseridest». Tema juhiks on «kindral». Heategevus (öömajadesse pääsemine, tasuta söök) saab osaks ainult tingimusel, kui abistatu võtab osa kõigist «armee» usulistest üritustest, kuulab jutlusi ja laulab lõunasööki oodates religioosseid hümne. «Päästearmee» tegevus näitab kujukalt religiooni parasiitlikku olemust. «Päästearmee» peab jutlusi sadades maailma keeltes. Tema keskus asub Inglismaal.

XIX—XX sajandil kujunesid Ameerika Ühendriikides välja adventistide, jehovistide ja nelipühilaste usulahud.

Adventismi⁷ õpetuses on kõige tähtsam usk Kristuse peatsesse taastulemisse. Adventistid mõistavad surematust kui isikliku usu läbi saavutatavat jumalaandi, mis ei saa osaks «patustele». Nad usuvad hinge teadvusetut seisundit kuni keha ülestõusmiseni Kristuse taastulemisel. Kristuse tuhandeaastase valitsemise jooksul saavad elama ainult ülesäratatud «õiglased». Kristuse valitsuse lõpul äratatakse patused üles lõplikuks hävitamiseks.

Adventistide sekt tekkis Ameerika Ühendriikides XIX sajandi kolmekümnendail aastail maailma lõpu lähemisest jutlustama hakanud William Milleri pooldajate lahkumisel baptistide kogudustest. Miller «määras» korduvalt «kindlaks» maailma lõpu päeva. Milleri ennustused ei täitunud. Tänapäeval ei nimeta adventistid enam täpset Kristuse taastulemise aega, kuid kinnitavad; et see on lähedal. Viimsepäeva ootamine teeb adventistid ükskõikseks reaalse elu vastu.

Aja jooksul on adventistid jagunenud mitmesse sekti. Neist tähtsaimad on «seitsmenda päeva adventistid», kes pühitsevad nädala seitsmenda päevana laupäeva. Sellesse sekti kuuluvaid kogudusi juhivad valitavad presbüterid ja jutlustajad. Sekti kõrgeimaks organiks on Seitsmenda Päeva Adventistide Peakonverents. «Seitsmenda päeva adventiste» on üle miljoni. Nende keskus asub Ameerika Ühendriikides.

Adventistid on kohustatud oma usku aktiivselt levitama, pimesi piiblit uskuma, tõrkumatult presbüteritele alluma ja uskuma jutlustajaid, pidama kümnet piibli ja

⁷ *Adventus* (lad. k.) — tulemine.

üht baptismi-adventismi käsku («Jumal on armastus»), hoiduma töötegemisest laupäeval, pühendama oma aja reedese ja laupäevase päikeseloojangu vahel eranditult jumalale, maksma kirikukümnist ning tegema eriannetusi palvekoosolekute ajal, mitte tarvitama teatud toiduaineid ja elama alalises valmisolekus Kristusega kohtumiseks. Sellele mõttetule loetusele toovad adventistid ohvriks kõik maised rõõmud.

XIX sajandi lõpul kujuneb adventismi baasil «Jehoova tunnistajate» ehk jehovistide sekt. 1872. aastal lõi väikekaupmees Charles Russell nn. piibliuurijate ringi, mis 1884. aastal kujunes Piibli Seletajate Ühinguks. Alates 1931. aastast nimetatakse seda sekti «Jehoova tunnistajateks». Sekti õpetuse teoreetiliseks aluseks on C. Russelli täiesti ebateaduslik seitsmeköiteline teos «Piibli uurimine». Jehovistlikku kirjandust antakse välja paljude ameerika miljonäride rahadega ja seda levitatakse tasuta tohutul hulgal. Jehovistide tähtsaim häälekandja on kümnetes keeltes väljaantav 3-miljonilise tiraažiga ajakiri «Vahitorn». Jehovistide «Jehoova tunnistajate ühenduse president» on maapealne asemik. Esimene president oli C. Russell, pärast tema surma sai selleks Rutherford ja praegu on Nathan Knorr. Sekt kujutab endast tsentraliseeritud, autoritaarset, poollegaalset ja rangelt konspiratiivset organisatsiooni. Algrakukestest moodustuvad ringid, need liituvad streffideks. Strefid alluvad ringkonnabüroodele, need omakorda ringkonnakomiteedele. Ringkonnakomiteed alluvad osakondadele ja viimased vahetult presidendile. Sidet üksikute lülide vahel peetakse erikullerite kaudu.

«Jehoova tunnistajad» võtsid adventistidelt üle õpetuse peatsest maailma lõpust, patuste saatuse omapärase mõistmise, ristimise ja armulaua. Jehoova tunnistajad pooldavad Ariuse ketserlust, eitades kolmainuse ühtsust ja eraldades sealt jumal-isa, kellele on antud tagasi ta vanatestamentlik nimi Jehoova. Jehoova on hirmus, kättemaksev isevalitseja, kes on halastamatu kõigi suhtes peale väikese hulga oma orjade-jehovistide. Jehovistid väidavad, et kogu inimkond olevat jagatud kaheks leeriks: Jehoova tunnistajateks — jumal Jehoova järgijateks — ning satanistideks — saatana järgijateks.

Need fanaatikud käsitlevad kogu maailma ajalugu Jehoova ja saatana vahelise võitluse ajaloona. Tavaliselt kujutatakse saatanat langenud inglina. Kui Kristus

1914. aastal saatana taevast välja ajas, peitis see end jehovistide arvates kuskil maal ära. Seepärast laskus ka Kristus taevast alla, et organiseerida saatana lõplikku hävitamist. Seega olevat Kristus juba tulnud. 1914. aastal algas ühe põlvkonna eluea pikkune üleminekuperiood saatana riigi ja Kristuse riigi vahel, mis lõpeb harmagedoni — maailmse katastroofiga, milles hukub kogu inimkond peale jehovistide. Ülesäratatud jehovistid hakkavad igavesti elama uuendatud maal, kuid 144 000 väljavalitut võetakse taevasse. Sel maal on jehovistid oma isikliku õnne nimel valmis ohverdama ligi kolm miljardit inimest. Lugeses kõiki riike saatanlikeks, eelistavad jehovistid siiski kodanlikku demokraatiat. Sotsialismimaades keelduvad nad armees teenimast ja hoiuvad kõrvale kõigist ühiskondlikest kohustustest.

Käesoleva sajandi algul kujunes Ameerika Ühendriikides baptismi baasil välja nelipühilaste sekt. Nelipühilased ristivad «püha vaimuga», milleks värvatav viib end hullustushoogu ja hakkab rääkima, mis ongi sektantide arvates «püha vaimu» pealetuleku tunnuseks. Usklikud ise ütlevad, et nad «unustavad end ära», «lähevad endast välja».

Niisugused on peamised protestantlikud usundid. Ülaltoodust nähtub, et protestantism on hakanud kaotama oma esialgset demokratismi ja muutuma autoritaarseks usundiks, õnnistades kodanliku ühiskonna arengut liberalismilt totalitaarsele riigile. Protestantism ei ole enam kodanlik religioon, mis võitleb katoliikluse kui feodaalse religiooniga, kuna ka katoliiklus on lõppude lõpuks suutnud kohaneda kodanlusega. Protestantismi kuulus vaesus on ainult fiktsioon, kuna imperialism ei hoiu kokku kiriku arvel, nähes temas tuge kommunismivastases võitluses. Tänapäeval on kapitalistlikes maades enamiku protestantlike tegelaste lipukirjaks antikommunism, mitte aga antikatolitsism. Eriti palju toetatakse sõjakaid baptistide, metodistide, adventistide, jehovistide ja nelipühilaste sekte, kes oma ülesandeks on võtnud kogu maailma kristianiseerimise teostamatu idee elluviimise. Seda ajal, mil usu mõju rahva hulgas pidevalt väheneb, milles suurt osa mängib teaduslik ja sotsiaalne progress ning kommunistlike parteide aktiivne tegevus ühiskonna ümberkujundamisel.

Kaasaegset protestantismi iseloomustab ökumeeniline ⁸

⁸ *Oikumenē* (vana-kreeka k.) — asustatud maa, universum.

liikumine kristluse paljude harude üksteisega lepitamise ja ühendamise nimel ning eriti protestantismi ühendamise eesmärgil. Näiteks on käesoleval ajal Ameerika Ühendriikides üle 250 iseseisva või pooleldi iseseisva protestantliku kiriku. Tõsi küll, see killustatus ei takistanud protestantismil ühise rindena teaduse arengu vastu välja astumast ja ühist misjonitööd. Misjonitöö pinnal tekkisid ka esimesed protestantide koondised: 1910. aastal alaline Misjonikomitee ja 1921. aastal Rahvusvaheline Misjonäride Nõukogu. 1948. aastal loodi ameerika imperialismi initsiatiivil Ülemaailmne Kirikute Nõukogu, kuhu kuulub enamik protestantlikke kirikuid ja ka rida õigeusu kirikuid, sealhulgas vene õigeusu kirik, kes astus Nõukogu liikmeks 1961. aastal. Ülemaailmse Kirikute Nõukogu kõrgeim organ on iga 5—6 aasta tagant kokkukutsutav Assamblee. Assambleel valitakse Nõukogu president ja Keskkomitee, kes omakorda valib sekretariaadi. Ülemaailmse Kirikute Nõukogu tegevuse faktiline juhtija on Nõukogu peasekretär. Ülemaailmne Kirikute Nõukogu kaitseb kapitalistlikku korda, kuid viimasel ajal on selle juhid hakanud välja astuma rahu kaitseks ning esitanud ka massilise hävitamise relvade keelamise nõude. Veel 1950. aastal astus Nõukogu välja rahupooldajate Stokholmi üleskutse vastu. Nõukogu väljaastumine rahu kaitseks on deklaratiivne ja seotud üleloomuliku päästjaga. Nii näiteks oli 1954. aastal teise assamblee keskseks teemaks «Jeesus Kristus on maailma ainuke lootus». Ülemaailmse Kirikute Nõukogu sotsiaalne programm on samuti tulvil uduseid arutlusi üldise progressi kasulikkusest eraomandusliku ühiskonna tingimustes. Sotsiaalseks ideaaliks on mingi isamaaline ühiskond, kus isiklik initsiatiiv ja eraomand oleksid ühendatud kriiside puudumisega. Selle uduse programmi elluviimiseks vajalikest vahenditest ei räägita aga sõnagi. Faktiliselt ei ole protestantismi ja seda enam kogu kristluse ühendamist läbi viia suudetud, mida ka ökumeenilise liikumise juhid ise tunnistavad. Ameerika imperialismil ei õnnestunud ökumeenilist liikumist endale allutada. Vene õigeusu kiriku astumine Ülemaailmse Kirikute Nõukogu liikmeks aitas kaasa ameerika kirikute mõju nõrgenemisele ökumeenilises liikumises.

Protestantism on oma arengus läbinud järgmised kolm etappi: ortodoksne, modernistlik ja neoortodoksne.

Esimese etapi tegi protestantism läbi varaste kodanlike revolutsioonide perioodil.

Põlvkond, kuhu kuulusid reformatsiooniperioodi väljapaistvad protestantlikud ideoloogid, on üks väljapaistvamaid inimkonna ajaloos. 1519. aastal, luterliku reformatsiooni kõrgperioodil, väljus Hispaaniast San Lucari sadamast viiest laevast koosnev flotill, millest ühel õnnestus esimesena ajaloos sooritada ümbermaailmareis. XV sajandi lõpp ja XVI sajandi esimene pool on renessansiajastu kultuuri suurima õitsengu periood. Kuid see on ka ta lan-guse algus, milles tähtsat osa mängisid nii protestantlik reformatsioon kui ka katoliiklik vastureformatsioon.

Reformatsiooni ideoloogiale hinnangu andmine on võrdlemisi keeruline ülesanne. Nagu juba märgitud, oli reformatsioon ebaühtlane sotsiaalne nähtus, millest paljud elanikkonna klassid ja kihid osa võtsid. Reformatsioonis on selgesti eristatavad kuninglik-aadellik, talupoeglik-plebeilik ja kodanlik leer. Kodanlikus reformatsioonis olid olulised erinevused nii J. Calvini ja M. Serveto (niivõrd olulised erinevused, et Calvin ei kohkunud Servetot tulesurma mõistmast) kui ka Calvini ja U. Zwingli vaadetes, kuigi nad tegelikult tegid Šveitsis ühte ja sama tööd. Selle perioodi protestantismi ideoloogia on väga vastuoluline nii üldistes kui ka üksikküsimustes. Seda võib seletada asjaoluga, et tol perioodil etendas ühiskonna teadvuses otsustavat osa religioon ja progressiivsed klassid väljendasid oma eesmärgi, taotlusi, ideaale ning ettekujutusi reaktsioonilise ideoloogia keeles. Võib julgesti kinnitada, et varaste kodanlike revolutsioonide protestantismi ideoloogiale oli omane sõjakas fideism ja leppimatus ilmliku kultuuriga üldse ning filosoofia ja teadusega eriti. Täiesti väärad on nende katoliiklike ja õigeusklike kirjanike väited [näit. arhimandriit Chrysanthos⁹ (V. N. Retivtšev — *Tõlk.*)], kes kinnitasid, et luterluse peamine sisu on ratsionalism. Tegelikult on varaste kodanlike revolutsioonide perioodi peamistele protestantlikele usunditele, s. t. luterlusele, kalvinismile ja anglikaanlusele, omane sõjakas fideism, antihumanism ja irratsionalism. Neis usundites tähendas katoliku kiriku diktatuurist vabastav «isikliku usu läbi pääsemise» printsiip isiksuse täielikku orjasta-

⁹ Vt. Хрисанф, Характер протестантизма и его историческое развитие, СПб, 1871.

mist. Luther, Melanchthon, Calvin ja Zwingli lubasid ühtviisi vähe nii teadusliku uurimistöö kui ka isiksuse vabadust. «Püha pärimusega» sidemed katkestanud protestantlik ideoloogia osutus käsist ja jalust «pühakirjaga» seotuks. Mitte asjata ei süüdistanud Luther, Calvin ja Melanchthon katoliiklasi kiindumuses antiikkultuuri ja selles, et nad eelistasid evangeeliumi uurimisele Aristotelese paganliku tarkuse uurimist. Protestantismi liidrid ei piirunud ainult skolastilise ratsionalismi arvustamisega, vaid kritiseerisid ratsionalismi kui niisugust. Oleks ekslik taandada Lutheri väljendused «mõistus on saatana esimene lirva» ja «usu väärtus seisab selles, et ta murrab mõistusel kaela»¹⁰ ainult võitlusele katoliikliku, intellektiga sädeleva skolastikaga, mis oma teadusvastastele dogmadele ratsionaalset põhjendust püüdis anda. Varaprotestantlik ideoloogia lähtus usust pühakirja vankumatusesse tõesse isegi seal, kus on tegemist ilmse mõttetusega. Luther möönis, et piiblis on küll palju mõistusvastast, kuid seal, kus kõneleb jumal, peab inimese mõistus alandlikult vaikima. Neil juhtudel tuleb pimesi järgida «pühakirja», püüdmata seda mõista. Lutheri mõttekaaslane Melanchthon soovitas luterlastel juhul, kui nad pörkavad kokku piibli ja mõistuse vaheliste vastuoludega, mitte püüda neid vastuolusid lepitada, vaid alandlikult lugeda õigeks seda, mis «pühakirjas» on öeldud. Mitte juhuslikult ei mõistnud hollandi kalvinistid hukka ka väljapaistva prantsuse mõtleja René Descartes'i filosoofiat.

Luther, Melanchthon, Calvin ja nende võitluskaaslased võistlesid katoliiklastega uusaja teaduse tagakiusamises. Näiteks mõistsid protestandid Mikołaj Kopernikuse õpetuse kui ketserliku hukka varem, kui seda tegid katoliiklased, kes kohe ei mõistnud selle õpetuse usuvastast iseloomu. Alles 1615. aastal kuulutas paavst Paul X Kopernikuse heliotsentrismi ketserluseks. Luther, Melanchthon ja Calvin mõistsid kopernikluse hukka vahetult tema tekkemomendil. Nad väitsid, et heliotsentrism on väärdõpetus. Oma absurdse väite kinnituseks tõid protestandid tsiitaadi piiblist, kus Joosua, kui tal oli vaja päeva pikendada, peatas päikese, aga mitte maa. Melanchthon, F. Engelsi iseloomustuse järgi kuiva kabinetiteadlase-filistri musterkuju, märkis Kopernikuse õpetuse kohta, et «tuleks valit-

¹⁰ История философии, т. 3, 1943, стр. 9.

sust üles kutsuda kõigi tema käsutuses olevate vahenditega võitlusele niivõrd kahjuliku ja religioonile vasturääkiva õpetusega». ¹¹

Ka hiljem jälitasid protestandid heliotsentrismi. Näiteks kiusasid luterlased 1679. aastal taga Upsala astronoomi Nils Celsiust heliotsentrilise õpetuse kaitsmise pärast. ¹²

Ei ole kaugeltki juhuslik, et eesrindlikud mõtlejad suhtusid eitavalt protestantlikku ideoloogiasse. Kui Giordano Brunole esitati muude etteheidete hulgas süüdistus, et ta luges protestantlike autorite teoseid, siis vastas G. Bruno: «Ma lugesin Melanchthoni, Lutheri, Calvini ja teiste põhjapoolsete ketserite raamatuid, kuid mitte selleks, et . . . sealt kasu leida, kuna ma pidasin neid endaga võrreldes võhikuteks. Ma lugesin neid uudishimust.» ¹³

Varaprotestantliku ideoloogia irratsionaalne fideism toetus antihumanistlikule õpetusele inimesest. Kui renessansiajastu elurõõmus kultuur ülistas inimest, siis enamik reformatsiooniperioodi protestantlikke teolooge jutlustas, et inimene on «pärispatu» tõttu sügavalt puudulik ja kuri olevus, kes ilma üleloomuliku taevaarmuta pole suuteline head tegema.

Nii hiilgavalt alanud sajand lõppes 17. veebruaril 1600. aastal Rooma Lillede väljakul süüdatud kurjakuulutava tuleriidaga. Tõsi, selle tuleriida süütasid katoliiklased, kuid ta suits segunes ühe varasema tuleriida suitsuga, millel Calvini käsul oli hukatud väljapaistev hispaania õpetlane Miguel Serveto koos väikest vereringet käsitleva raamatuga. See juhtus 27. oktoobril 1553. aastal.

Niisugune olukord ei võinud igavesti kesta. Teadus võitis teoloogialt ühe positsiooni teise järel. XVII sajand on ilmliku kultuuri tormilise arengu sajand.

Sel sajandil tehti väljapaistvaid avastusi ja loodi uusi filosoofilisi süsteeme, mille mõjul teoloogia pidi taganema. Teoloogia ei dikteerinud enam filosoofiale ja teadusele oma tingimusi, vaid sörkis nende sabas, kohanedes teaduse saavutustega. Ülalöeldu kehtib kõigepealt protestantliku ideoloogia kohta. Katoliiklik teoloogia elas sel perioodil üle

¹¹ П. Леберен, Происхождение миров, Москва, 1957, стр. 73.

¹² Музей истории религии. Наука и религия. Краткий справочник-путеводитель, Москва—Ленинград, 1961, стр. 27.

¹³ Вопросы истории религии и атеизма, VI, Москва, 1958, стр. 393.

sügava kriisi, millest ta hakkas toibuma alles XIX sajandi lõpul, kui kapitalism juba oma lagunemise faasi oli astunud. Oma positsioonide säilitamiseks võttis kapitalism kasutusele kõige reaktioonilisemad õpetused. Tekkisid neotomism ja neoskolastika, mis oli XIII sajandi skolas-tika uuendatud vorm.

Kuna protestantlik ideoloogia oli seotud protestantlike maadega, kes XVIII ja XIX sajandil elasid üle tormilise majandusliku ja kultuurilise arengu perioodi, oli see sunnitud kohanema kodanlik-liberaalse ilmliku kultuuriga ning võtma protestantliku modernismi kuju. Protestandid tegid kõik selleks, et päästa religiooset maailmavaadet.

Protestantlikud teoloogid kohanesid inglise deismi ning saksa filosoofide G. Leibnizi ja C. Wolffi idealistliku rationalismiga. Hiljem kohaneti ka I. Kanti, J. Fichte, F. Schellingi ja G. Hegeli idealistliku filosoofiaga, uus-kantluse, pragmatismi ja intuiativismiga, lühidalt öeldes: kõigi mõjukate või ka lihtsalt moes olevate filosoofiliste õpetustega.

Sel perioodil areneb kirjalike usuallikate kirjanduslik-ajalooline kriitika, mida XVII sajandil vana testamendi suhtes oli rakendanud juba väljapaistev hollandi mõtleja Spinoza, kes tõestas, et viit Moosese raamatut pole kirju-tanud hoopiski mitte Mooses, vaid need on koostatud mitme sajandi vältel paljude isikute poolt. Kriitika näitas, et piibel ei ole mingi eriline jumalast inspireeritud raamat, vaid paljude põlvkondade töö resultaat, mis kannab nende ajaloolise piiratuse ja naiivsuse pitsert. Faktide mõjul olid protestantlikud modernistlikud teoloogid sunnitud tunnistama, et «pühakirja» uurimine peab olema allu-tatud teadusliku meetodi üldistele nõuetele ja ka piiblit võib kritiseerida. Tuli loobuda «pühakirja» iga tähe jumaldami-sest, nagu varem protestantism oli loobunud «pühast päri-musest». Protestantlikud teoloogid hakkasid eristama dogma mõtet selle vormist. Kuulutati, et ei tule enam kinni hoida vanadest sümbolitest, vaid ristiusu sisu ja hinge tuleb avaldada ephhile vastavates sümbolites ja vormi-des. Mõned modernistid hakkasid vaatlema «ilmutust» kui ajas kestvut lõpetamata ajaloolist protsessi, mis avaldub inimkonna individuaalse ja sotsiaalse kogemuse kaudu.

Modernistid puhastasid dogmaatikat, häbelikult loobu-des kõigest ilmselt rumalast, mida piiblis nii ohtralt esineb. Nad proovisid tõlgendada piibli imesid allegooriliselt ja

suruda usku mõistuse raamidesse. Liberalismi mõjul moderniseeriti kristlikku «pärispatu» dogmat, loobudes protestantismi ortodoksse perioodi antihumanismist. Modernistid nõustusid ka liberaalse ideega, et inimloomus on sõltuv ümbritsevast keskkonnast ja mõnsid, et inimene võib ajaloolise arengu protsessis moraalselt täiustuda.

Protestantlikud modernistid püüdsid kohaneda ka uue teadusega. Näiteks, kui sai tuntuks C. Darwini evolutsiooniteooria, püüdsid mõned ameerika modernistid moderniseerida kristlikku õpetust maailma loomisest, kuulutades liikide arengu permanentseks. Tuli välja, et jumal ei loonud maailma kui lõplikku ja muutumatut, vaid et ta pidevalt täiendab oma loomingut, millega on seletatav liikide muutlikkus ning uute eluslooduse vormide teke. Ameerika teoloog Francis Ebbot kirjutas 1897. aastal sel teemal spetsiaalse uurimuse «Evolutsionisti teoloogia», milles ta asendas darvinistliku loodusliku valiku idee jumaliku loominguga.

Teiseks näiteks protestantlikust modernismist võiks olla saksa luterliku teoloogi Ernst Troeltschi (1863—1923) maailmavaade. Peatume lühidalt tema artiklil «Luther ja meie aeg».¹⁴ Kinnitades, et Lutheri juures võivat märgata inimese arengut patu kaudu inimese ja jumala eetilisele ühtsusele, süüdistab Troeltsch luterluse rajajat selles, et viimane «näeb ainult patu eitavat ja hävitavat külge, ei näe selles aga jumaliku õndsuse tunnetamisele viivat astet».¹⁵

See on tüüpiline liberaal-modernistlik ettekujutus patust kui trampliinist, millelt end lahti tõugates satub inimene heasüdamliku jumaluse rüppe. Edasi avaldab Troeltsch ortodoksse kristluse seisukohalt täiesti ketserliku mõtte: kuna I. Kant ja F. Schleiermacher andsid Lutheri õpetusele uue vormi, siis ei ole luterlus nüüd enam seotud «pühakirja» autoriteediga. Kolmandaks, Troeltsch on veendunud, et maailm on täidetud jumaliku algega, et jumal on maailmale seesmiselt omane, millest omakorda tuleneb modernistlik-protestantlik progressi kui inimkonnale seesmiselt omase jumaliku alge arenemise idee, mis toimub hea pideva kasvu ja inimkonna moraalse täiustu-

¹⁴ Христианство в освещении протестантских theologов. Сборник статей. Перевод с немецкого, СПб, 1914, стр. 73—111.

¹⁵ Sealsamas, lk. 97.

mise kaudu, viies järjest suuremale harmoneerimisele jumalaga.

Teine tuntud luterlik teoloog Adolf Harnack (1851—1930) hülgas Kristuse jumalikkuse, tema surnust ülestõusmise ja muud piibliimed ning tunnistas Kristuse kui ajaloolise isiku olemasolu.

Protestantliku liberaal-modernistliku teoloogia edasine areng toimub pragmatismi, personalismi, intuiativismi ja teiste moodsate filosoofiliste teooriatega kohanemise tähe all. Näiteks nn. Chicago koolkonna empiiriline teoloogia lähtus W. Jamesi pragmatismist ja J. Dewey instrumenta- lismist. Selle koolkonna teoloogid püüdsid tõestada, et teoloogia on teaduslik, kuna ta toetub nagu teisedki teadu- sed kogemusele. Ainult et see ei ole tavaline, vaid reli- giosne kogemus. Nimelt see kurikuulus «religiosne koge- mus», aga mitte «ilmutuse autoriteet» või «pühakirja» dogmatism saigi Chicago koolkonna teoloogide vaadete aluseks. Selge, et see oli vastuolus ortodoksse teoloogiaga, mis lähtub piibli kui «jumalasõna» autoriteedist.

Modernismiga oli ühenduses ka «sotsiaalse evangee- liumi» kuulutamine, mis oli XIX sajandi «sotsiaalse krist- luse» ameerika protestantlik erikuju. Selle õpetuse alu- seks on küsimus, kas ühiskondlik kord avaldab mõju hinge pääsemisele. Kuni XIX sajandi keskpaigani ei tundnud ameerika protestantism huvi sotsiaal-majanduslike probleemide vastu. Peatähelepanu koondati «isiklikule pääse- misele», kuid kapitalismi kiire arenemine Ameerika Ühendi- riikides pärast kodusõda ja klassilahingud sundisid amee- rika kirikuid pakiliselt tegelema klasside lepitamise sot- siaalsete probleemidega. «Sotsiaalse evangeeliumi» liiku- mine pani «isikliku pääsemise» sõltuvusse sellest, kas inimühiskond vastab kristliku moraali printsiipidele või mitte. «Sotsiaalse evangeeliumi» ideoloogid kritiseerisid piiramatut eraettevõtlikkust kui ebakristlikku nähtust ja seadsid oma eesmärgiks ühiskonna kristianiseerimise vast- tavalt «mägejutluse» moraaliprintsiipidele. Selle liikumise peamine ideoloog baptist Rauchenbusch mõtles naiivselt, et kristlus on ainuke jõud, mis võib inimestevahelisi sot- siaalseid suhteid printsiipiaalselt parandada. Ta võttis oma sotsiaalseks ideaaliks varakristliku ettekujutuse maapeal- sest «jumalariigist», mis rajaneb mitte sotsiaalsel antago- nismil, vaid vastastikusel armastusel ja üksteise austa- misel.

«Sotsiaalse evangeeliumi» saatus näitas, et imperialismiks ülekasvavale kodanlikule ühiskonnale olid need ideaalid võõrad.

«Jumalariigi» ideaali samastamist mingisuguse siinpoolse reaalse ühiskondliku korruga, mida võib saavutada eetilise progressiga, patu kategooria taandamist konkreetsele ja ületatavale sotsiaalsele (moraalsele) pahele, usku patu väljajuurimise võimalikkusesse ja sellega seotud absoluutse, sealpoolse «mäejutluse» eetika asendamist humanistliku maapealse eetikaga, teoloogilist panteismi jne. hinnati kui kristlusest taganemist ja usu ning kapitalistliku ühiskonna reetmist. Arusaadavalt jäi «sotsiaalse evangeeliumi» utoopiline programm täitmata.

Protestantlik modernism on protestantliku maailma-vaate sobitamine kodanliku liberalismi ja ratsionalistliku idealismiga, rafineeritud modernistlik teoloogia, mis toetub mitte niivõrd ilmutuse autoriteedile kui kristluse põhi-dogmade mõistuspärasele ebapõhjendamisele. Usku sotsiaalse ja moraalse progressi võimalikkusesse, inimese enesetäiustamisesse ja religioosse moraali nõuetele vastava ühiskonna loomisesse kritiseerisid nii katoliiklikud kui ka konservatiivsed protestantlikud teoloogid, kel kuni XX sajandi 20-ndate aastateni ei olnud erilist mõjuvõimu.

Vastavalt kapitalistliku ühiskonna kriisi süvenemisele muutus olukord. Eelkõige protestantismis algas äärmiselt reaktsiooniline, avalikult fideistlik liikumine, mis on tuntud fundamentalismina. Aluse sellele liikumisele pani brošüüride sari, kus avaldati vanameelsete protestantlike teoloogide artikleid. Seda sarja anti välja kahe ameerika miljonäri kulul ning neid brošüüre levitati tasuta suurel hulgal protestantlike teoloogide ja vaimulike hulgas. Fundamentalistid süüdistasid kõiki protestantlikke moderniste ajaloolisest ristiusust loobumises ja selles, et nad asendasid «kristotsentrismi» (õpetus, mille keskpunktis on Kristus) «antropotsentrismiga» (õpetus, milles kesksel kohal on inimene). Nimetades piiblit «elu alusmüüriks» usuvad nad pimesi pühakirja ega luba seda kritiseerida. Fundamentalistid keelavad ka vana ja uue testamendi müütide allegoorilise tõlgendamise: maailma loomine, neitsist sündimine, keha ülestõusmine ja Kristuse taevasseminek. Kõiki teisi piibliimesid võtavad nad samuti täht-täheolt. Fundamentalistid püüdsid piiblitõdesid suunata ka kaas-aegse teaduse saavutuste vastu. Kui modernism teeskles

sõprust evolutsiooniõpetusega, siis fundamentalistid nõudsid evolutsiooniõpetuse keelamist koolides. Mitmes Ameerika Ühendriikide osariigis kehtestati evolutsiooniõpetusevastased seadused. 1925. aastal organiseerisid fundamentalistid Tennessee osariigis kõmulise «ahviprotsessi», mille tulemusena mõisteti süüdi õpetaja Scopps, kes oli julgenud õpetada darvinistlikku teooriat inimese põlvnemisest. Ühiskondlik süüdistaja, endine Ameerika Ühendriikide riigisekretär Bryan, näitas seejuures üles fundamentalistliku piiblisuhtumise eeskuju, kinnitades, et piibli legend Joonase viibimisest vaala kõhus vastavat tõe ja et seda tulevat uskuda nagu ka kõike muud, millest «pühakirjas» räägitakse.

Hiljem esinesid fundamentalistid «sotsiaalse evangeeliumi» vaenlaste ja piiramatu eraomandi apologetidena, käsitledes eraomandil põhinevat ühiskonda ainuõige kristliku ühiskonnana. Fundamentalistide juht presbüterlane McIntire kinnitas, et piibel propageerib eraettevõtlikkust kui ühiskonna alust ja et eraomanik võib oma varandusega teha, mis ta heaks arvab, kuna tema õigus omandile on absoluutne.¹⁶

Fundamentalismi avalik propageerimine ei leidnud protestantlikes ringkondades suuremat poolehoidu, mistõttu alates käesoleva sajandi kolmekümnendatest aastatest nende mõjuvõim vähenes. Viimasel ajal on fundamentalistide tegevus uuesti hoogustunud seoses konservatismi ja reaktsiooni üldise pealetungiga Ameerika Ühendriikides. Fundamentalistid leidsid paraja koha rassistide, bertšistide, «pööraste» ja teiste ultra-parempoolsete hulgas. McIntire ise juhib üht «pööraste» organisatsiooni, kuhu kuuluvad näiteks niisugused tuntud «ultrad» nagu kindral Worker. Oma esinemistel tõrvab McIntire ÜRO-d ja süüdistab kadunud president J. Kennedyt selles, et viimane olevat olnud valmis Ameerika Ühendriike Moskvale maha müüma jne. Teine fundamentalist Fred Schwarz ühendas avalikult fundamentalismi antikommunismiga ja rajas 1963. aastal niinimetatud «kristliku ristsõja kommunismi vastu».¹⁷

Fundamentalism ei ole teoreetiline suund ja seepärast suhtuvad mõjukad teoloogilised ringkonnad temasse põl-

¹⁶ McIntire, *The Rise of the Tyrant*, New York, pp. XIII, 13.

¹⁷ Фред Кук, «Ультра». Журнал «За рубежом», 1963, № 51.

gusega. Fundamentalistide labane ja avalik fideism võib ainult kompromiteerida kristlikku maailmavaadet.

Enamik väljapaistvaid protestantlikke teolooge salgab fundamentalismi, püüdes selle asemel läbi suruda rafineeritud varjatud fideismi. Seda tehakse neoortodoksia vormis, mis on tänapäeva protestantlikus teoloogias valitsevaks suunaks.

Neoortodoksia — teisiti nimetades dialektiline teoloogia, kriisiteoloogia või kristlik realism — tekkis Saksamaal ja Šveitsis vahetult pärast Esimest maailmasõda. 1929.—1932. aasta majanduskriisi järel tungis see ka Ameerika Ühendriikidesse, kus tal tänapäeval on suur mõju.

Neoortodoksia tekkis kui omalaadne eituse eitamine, s. t., kui modernism eitas paljudes küsimustes reformatiooniperioodi ortodoksset teoloogiat, siis neoortodoksia eitab modernismi ja kritiseerib seda ilmliku kultuuri ja filosoofilise maailmavaatega kohanemise eest. Sisuliselt on neoortodoksia samuti religioosse maailmavaate kohandamine filosoofilise maailmavaatega, ja nimelt Läänes praegu moes oleva eksistentsialistide irratsionaalse filosoofiaga. Neoortodoksia kasutab laialdaselt nii eksistentsialistide terminoloogiat kui ka probleeme, opereerides niisuguste mõistetega nagu «rahutus», «piirsituatsioon», «süü», «meeleheide» ja näidates, et viimast võib ületada ainult usuga ilmutuse «tõesse» ja kaasaegse kodanliku maailmavaate kristianiseerimisega.

Neoortodoksia on tuntud nimetuse «kriisiteoloogia» all, kuna ta püüab anda kapitalismi üldkriisile omapoolset seletust. Neoortodoksia seisukohalt on see jumala kohus inimese üle. Inimkond asub oma pattulangemise momendist alates pidevas kriisiolukorras, kusjuures see tuleb ilmsiks alles ühiskonna langusperioodil, millel ühiskonna õitsenguperioodide ees on see eelis, et siis saavad salajane ja oluline nähtavaks. Inimene nägevat siis oma ajaloolise ning sotsiaalse pahe ületamise plaanide ülbust ja kumardavat jumaluse ees kui haletsusväärne ning patune olend. Õitsenguperioodi ideoloogid, kinnitavad neoortodoksid, on täis lamedat optimismi, nad usuvad naiivselt mõistusesse ja progressi, kuid pole suutelised mõistma inimese eksisteerimise ning maailma lõhestavate vastuolude traagikat. Niisugused on neoortodoksia seisukohalt kõik progressiivsed kodanlikud õpetlased. Neoortodoksia loeb antiikühis-

konna hävingu perioodil elanud Augustinust suuremaks mõtlejaks kui hilisemaid ratsionaliste, P. Nietzsche suuremaks kui G. Hegelit või I. Kanti.

Neoortodoksia on omamoodi «dialektiline». Eitades arengut ja progressi tunnistab ta vastuolu kui olemise, tunnetuse ja käitumise iseloomuliku omadust. Seejuures varjavad reaalseid vastuolusid väljamõeldud vastuolud, mille hulgas esikohal on vastuolu jumala ja inimese vahel. Inimesele omistatakse vastuolu tema piiratud ja nõrga mõistuse ning kurja tahte vahel, mis sunnib mõistust end teenima ja varjab oma egoistlikke püüdeid silmakirjalike loosungitega ühiskondlikust või üldinimlikust kasust. Suurim hädahoht seisab neoortodoksia arvates selles, et uusaja inimene on unustanud, et ta on mitte ainult jumala näo järgi loodud olend, kel on seetõttu teatavad loomingu- ja võimed, vaid et ta on eelkõige patuste mõtetega täidetud olevus. Kõiki sotsiaalseid, rassilisi ja rahvuslikke vastuolusid seletab neoortodoksia inimese patuse loomusega, mis olevat igavene ning muutumatu. Neoortodoksia peab vastuolusid lahendamatuks, need olevat olemise paradoksid, mida ei saa mõistusega seletada, ja näitavat maailma irratsionaalset ning salapärast iseloomu (näiteks loomulikus üleloomuliku olemasolu).

Neoortodoksid on agnostikud. Maailm, ajalugu ja jumal on nende arvates tunnetamatud. Püüdes neid tunnetada, mässib mõistus end vastuoludesse, mille tõestuseks olevat kogu filosoofia ajalugu, milles neoortodoksia eitab progressi olemasolu. Neoortodoksia kritiseerib Hegeli filosoofiaajaloo kontseptsiooni ja läheb tagasi naiivse seletuse juurde, nagu oleks kogu filosoofiaajalugu täielikult vigane.

Neoortodoksia järgi on filosoofia ülesandeks nende probleemide püstitamine, mida ainult piiblile toetuv teoloogia lahendada suudab. On selge, et neoortodoksia pakutav probleemide lahendus piirduks ainult nende üleloomuliku iseloomu näitamise ja teaduse poolt ümberlõkatud dogmade kordamisega. Materialismi ja idealismi vastuolu lahendab teoloogia näiteks niisuguse õpetusega, et jumal on loonud maailma mittemillestki. Tegelikult on neoortodoksia idealistlik, ainult ta idealism on voluntaristlik ja irratsionaalne. See idealism on põhiliselt objektiivne, mis võimaldab neoortodoksidel idealismi mõistet lahendada kuni subjektiivse ratsionalismini ja näidata oma maailmavaadet millegi muu kui idealismina. Neoortodok-

sia on ühtviisi vaenulik nii materialismile kui ka Descartes'i-Hegeli ratsionalistlikule idealismile.

Kirjeldades inimese eksisteerimist ilma jumalata, kor-dab neoortodoksia eksistentsialistlikku kujutlust süüd, rahunust ja ärevust tundvast inimesest. See olevatki jumala kaotanud inimese loomulik olek. Ülistades religioosset maailmavaadet, kinnitab neoortodoksia, et ainult usk on suuteline inimkonda üleelatava kriisi olukorrast välja viima ja teda seletamatutest traagilistest vastuoludest vabastama. Seejuures loobub neoortodoksia ilmselt läbikukkumisele määratud religiooni mõistusliku põhjendamise katsetest, eeldades muuseas, et jumala olemasolu pole võimalik ratsionaalselt tõestada, vastasel juhul oleks usk ülearune.

Neoortodoksia klassiolemus ilmneb tema kinnituses, et kaasaegse ühiskonna pahede allikas on mitte eraomand, vaid hoopis inimese patune süda. Kui see on nii, siis on kõik progressiivsed ühiskondlikud ümberkujundused asjatud ja kõik tuleb jätta vana viisi, s. t. säilitada eraomand, piirdudes ainult väikeste, järkjärguliste, vahetult praktilisest otstarbekohasusest lähtuvate reformidega.

Otsingud ja eksirännakud, näilikult mõistusepärasest modernismist loobumine ja pöördumine «uue ortodoksia» poole näitavad tänapäeva protestantliku teoloogia abitust, ta jõuetust vastata kaasaja reaalsele küsimustele. See kinnitab veel kord, kuivõrd sügavat kriisi kogu religioosne teadvus üle elab.

Mõnda luteri usu levitamise vahendeist ja levitajaist Eestis 16.—17. sajandil

K. Deemant

Eestlaste alistamine ja ristiusustamine 13. sajandi algul toimus tule ja mõõgaga. Meie esivanemad mõistsid väga hästi, et ristiusu vastuvõtmine tähendab nende orjastamist. Selle iseloomustamiseks olgu toodud mäрге Läti Henriku kroonikast: 1223. aastal deklareerisid ülestõusnud sakalaste saadikud Riias, et nad ei taha enam iial ristiusku vastu võtta, seni kui maal leidub veel aastavanune või küünrapikkune poisike.

Koos ristiusu ja maksude sisseseadmisega alustas katoliku kirik ka võitlust eestlaste muistse usundi vastu, hävitades nende hiisi, pühi puid, ohvrikive ning nõudes kiriklike kommete täitmist. Arvestades rahva vastupanu ristiusu kommetele, oli kirik sunnitud tegema mõningaid järeleandmisi katoliku usu eeskirjades. Nii lubati esialgu vast-ristituil oma surnuid matta mitte kiriklikele kalmistutele, vaid endistele «paganlikele» surnuaedadele.¹

Et ristiusku muuta eestlastele vastuvõetavamaks, rajati ehitatavad kabelid ja kirikud endistesse pühaks peetud kohtadesse ja matusepaikadesse. Katoliku vaimulikud arvestasid ka eestlaste vana usundi tavadid ja tähtpäevi, püüdes neid kohandada oma kiriku kombestikule. Näiteks on Tallinna puhul teada, et hiljemalt 1370. aastal peeti rae poolt traditsioonilist kiriklikku püha, millel oli mittesaksapärane nimetus «hinkepeve»², s. o. hingedepäev, mis oli seotud eestlaste surnute kultusega.

¹ A. Vassar, Katoliku kiriku reaktsioonilisest osast eesti rahva ajaloos XII—XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis I, Tallinn, 1956 (edaspidi A. Vassar, RAAE I), lk. 61.

² P. Johansen, Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, Stockholm, 1951, lk. 105.

Otsesteks ristiusu levitamise vahenditeks olid siiski surveabinõud, mitmesugused rahatrahvid ja ihunuhtlus, mida hakati rakendama võrdlemisi varakult. 1236. aastal puhkes Saaremaal ülestõus, mis suudeti maha suruda alles 1241. aastal. Samal aastal ordumeistri ja saarlaste vanemate vahel sõlmitud lepingu järgi oli eestlastel ohverdamine keelatud. Lepingus märgiti, et «see, kes paganlikult ohverdab või endä eest ohverdada laseb, need kumbki annavad 1/2 marka hõbedat. Sedasinast, kes nõnda ohverdab, seda pekstakse kolmel pühapäeval kirikuõues paljale ihule»³.

Peksu hakati edaspidi kasutama veelgi laialdasemalt, see muutus mõisnike ja vaimulike armastatuimaks abinõuks talurahva vaoshoidmisel ja ristiusu pealesurumisel.

Lisaks rahatrahvidele, peksule, hirmutamisele kuradi ja põrguga hakati rakendama ka surmanuhtlust. 14. sajandist pärinevas Liivimaa talurahvaõiguses oli ette nähtud «nõidade» põletamine. Surmanuhtlusega oli keelatud ristimise mahapesemine, pühapäeva hommikupoolse missa ajal kaubitsemine, võõra mehe või naisega abiellumine ja pruudi röövimine⁴. Katoliku kiriku reeglite kohaselt toimusid jutlused ja palvused ladina keeles, mis talupoegadele oli aga arusaamatu. Usu mõju suurendamiseks nõudis kõrgem vaimulikond preestritelt eestikeelsete jutluste pidamist ja palvete õpetamist. Samal eesmärgil hakati üksikuid vaimulikke ette valmistama ka eestlaste hulgas⁵. Näiteks on teada, et 15. sajandi lõpul peeti kahes Tallinna kirikus ja ka dominiiklaste kloostris eestikeelseid jutlusi⁶. Kuid vaatamata eesti keele oskuse nõudele jäi enamus preesterkonnast umbkeelseteks võõramaalasteks.

Tähtis koht oli kloostritel, kes omasid suuri maavaldusi. 16. sajandi algul oli Eesti alal 10 kloostrit. Eriti agarad olid dominiiklastest rändmungad, kes tungisid ka kõige kaugematesse kolgastesse, sundides peale usulisi toiminguid ja kasseerides selle eest makse. Peale vaimse uimastamise olid preestrid ja mungad otsesed talurahva

³ Eesti NSV ajaloo lugemik, I kd., Tallinn, 1960, lk. 49.

⁴ Vt. A. Vassar, RAAE I, lk. 58.

⁵ Vt. sealsamas, lk. 73.

⁶ R. Kenkmaa, Linnad ja kaubandus XV—XVI sajandil, Eesti ajalugu II, Tartu, 1937, lk. 314.

ekspluateerijad, kes oma ahnuses ja julmuses võistlesid edukalt ilmikfeodaalidega⁷.

Katoliku kiriku missiooni tulemustest ja eestlaste suhtumisest oma hingepäästjatesse annab selget tunnistust Jüriöö ülestõus 1343.—1345. a., kus koos mõisatega hävitati ka Padise klooster ja löödi surnuks 28 munku, ning mittedaksa, s. o. eesti naised põletasid kirikuid ja munkade eluasemeid. Ülestõusnud saarlased aga uputasid oma preestrid merre. Kuigi Jüriöö ülestõus suruti maha, andis see mõisnike ja katoliku kiriku võimule ränga löögi. Seda näitab ka Tallinna rae kiri paavstile 1355. aastal, milles palutakse tungivalt kaotada interdikt, mis kehtestati ordu ja Riia piiskopi tülide lõpetamiseks. (Interdikt tähendab vaimuliku tegevuse keelamist teatud territooriumil.) Kirjas märgitakse «... ja kui interdikt jäetakse jõusse meie kiriku ja peapiiskopkonna kohta, siis kahtlemata ristiusk, alles äsja siia istutatud, hääbub üsna pea. Aga mis ja milline on nimetatud maa ja peapiiskopkonna seisund, ilmnes ju 12 aastat tagasi, kui vastristitud... tapsid vaimulikud, mungad ja kirikhärrad ning ristirahvast, nii et vähe, koguni pisut kristlasi ja katoliku kiriku rahvast siin tänini on säilinud»⁸.

Hoolimata eesti talurahva visast vastupanust katoliku kirikule tungis ristiusu mõju sajandite jooksul rahva teadvusse. Pärisorjuse suurenemine ja talupoja õigusetu seisund soodustasid ristiusu ideoloogia vastuvõtmist, mis lubas paremat elu pärast surma taevases paradiisis. Teiselt poolt aga segunes pika aja vältel muistne haldjate kultus ristiusu kujutelmadega ning mitmed vanad tavad ja kombed said väliselt katoliikliku kesta⁹. Vaatamata mõningale mõjule eesti talurahva hulgas ei suutnud katoliku kirik täita oma põhilist eesmärki — juurida välja muistset rahvausundit ja muuta eestlasi sõnakuulelikeks tööloomadeks. Selle ülesande «pärandas» katoliku kirik oma järglasele luteri kirikule.

⁷ Vt. A. Vahemetsa, Eesti talurahva ekspluateerimisest katoliku kiriku poolt XV—XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II, Tallinn, 1961, lk. 128—147.

⁸ TLRA, f. 230, nim. 1, s. ü. Aa 6d, lk. 3. Kasutatud Tallinna Linnamuuseumi van. tead. töötaja H. Saha tõlget.

⁹ A. Vahemetsa, Eestlaste võitlusest ristiusu vastu XIII—XVI sajandil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II, Tallinn, 1961 (edaspidi A. Vahemetsa, RAAE II), lk. 165.

Reformatsiooni ideed hakkasid Liivimaal levima eelkõige linnades. 14. sept. 1524. aastal toimusid Tallinnas rahutused, mille käigus rüüstati kirikuid, hävitati pühapilte ja altareid. Tartus toimusid verise kokkupõrkega linnarahva ja piiskopi sõjameeste vahel lõppenud rahutused 1525. aasta jaanuaris¹⁰.

Lühikese ajaga võitis Liivimaa linnades luterlik reformatsioon, maal aga jäid püsima ordu, piiskoppide ja kloostrite maavaldus ning võim.

Vaatamata mõningatele rahutustele ei toimunud Eestis ulatuslikku talupoegade ülestõusu, mille üks peamisi põhjusi seisnes selles, et tollal ei olnud eesti talurahvas omandanud ristiusu ideoloogiat nii sügavalt, et selle lipu all välja astuda mõisnike vastu¹¹.

16. sajandi teisel veerandil hakkasid feodaalid üle minema luterluse poolele, sest nad veendusid, et reformatsioon ei kahjusta nende huve, vaid vastupidi, on kasulik, võimaldades enda kätte haarata kirikute ja kloostrite maid ning vabaneda sõltuvusest ordust ja piiskoppidest. Peale selle said feodaalid suurema õiguse rääkida kaasa pastore kohalemääramisel¹².

Põhimõttel «kelle valitsus, selle usk» panid mõisnikud ka oma talupojad luteri usku kirja, küsimata nende arvamist. Usuvahetusega täitsid talupojad ainult oma isandate käsku, teadmata ristiusust sisuliselt peaaegu mitte midagi¹³.

1554. aasta Volmari maapäeval tunnistati maksvaks usuvabaduse põhimõte, seega võitis ka Liivimaal rikaste linnakodanike ja mõisnike luterlik reformatsioon.

Liivi sõda (1558.—1583. a.) hävitas Liivimaa feodaalriigikesed. Pärast pikemaajalist võitlust Rootsi, Venemaa, Poola ja Taani vahel kindlustus 17. sajandi esimesel poolel Eestis Rootsi ülemvõim.

Luterlik kirik etendas tähtsat osa Rootsi sise- ja välispoliitikas. Sisepoliitikas pidi ta hoidma vaos talurahvast, välispoliitikas aga toetama ja õigustama Rootsi vallutus-

¹⁰ O. Sild, Usupuhanuse tulek Liivi- ja Eestimaale. Usupuhanus Eestlaste maal 1524—1924, Tartu, 1924, lk. 36 ja 56—57.

¹¹ A. Vahemetsa, RAAE II, lk. 172.

¹² K. Vimmersaare, Luteri kiriku ideoloogiast tänapäeval, Tallinn, 1963, lk. 13.

¹³ Sealsamas, lk. 13.

püüdeid¹⁴. Neil põhjustel võeti tarvitusele energilised abinõud luteri kiriku mõju tugevdamiseks ka eesti talurahva hulgas.

Kõik talupojad pidid käima kirikus: ühel pühapäeval peremehed ja sulased, teisel pühapäeval perenaised, ümmardajad ja lapsed. Kirikust puudumist karistati rahatrahviga. 1593. aastal seati Põhja-Eestis sisse kord, mille järgi esimesel puudumisel karistati ühe rundstükiga (rundstükk — väike rahaühik, võrdus $\frac{1}{8}$ margaga, 1 mark sisaldas 3,6 g hõbedat), teisel korral «ühe valgega» (s. o. ühe hõbeööriga) ja kolmandal ühe lambaga¹⁵.

Lõuna-Eestis pidi kubjas või kilter jumalateenistuse lõpul oma talupojad nimepidi välja hüüdma; kui perest ei olnud peale peremehe või perenaise kirikus vähemalt üks isik, pidi see peremees maksma esimesel korral kolm, teisel korral kuus rundstükki jne. Kui seda «leebet» karistust kasutati rohkem kui 3 korda, tuli vastu võtta raskem karistus — ihunuhtlus kiriku õues või kaelarauas seismine — teistele hoiatuseks¹⁶.

Laps tuli Põhja-Eestis ristida 2—3, Lõuna-Eestis 8 päeva jooksul pärast sündimist. Selle nõude mittetäitmise eest karistati rahatrahvi või peksuga. Nii jättis Põlvas 1641. aastal üks lapsevanem oma lapse pooleks aastaks ristimata ning selle «kuriteo» eest karistati teda 4 paari vitstega¹⁷.

Kirik ei leppinud talupoegade formaalse kirikuskäimisega, vaid nad pidid õppima ka «paluma». Palumine seisnes selles, et tuli teada: kümmet käsku, apostlite usutunnistust, meie isa palvet, pattude andeksandmist, püha õhtusöömaaega, pihti ja 20 küsimust, hommiku-, õhtu- ja söögipalvet¹⁸.

Ka neid «jumalikke teadmisi» sunniti omandama rahatrahvi ja peksu ähvardusel. Omapärase vahendi leiutas Audru mõisavalitseja, kes laskis teha suure kasti ja lubas kõiki, kes ei taha heaga paluma õppida, sinna sisse panna¹⁹.

¹⁴ E. Öpik, Protestantlik kirik Eestis Rootsi koloniaalvõimu perioodil. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis I, Tallinn, 1956 (edaspidi E. Öpik, RAAE I), lk. 82.

¹⁵ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, Lund, 1959, lk. 24.

¹⁶ Sealsamas, lk. 90.

¹⁷ Sealsamas, lk. 27 ja 123.

¹⁸ Sealsamas, lk. 109.

¹⁹ Sealsamas, lk. 115.

Samuti nõuti abiellumisel jumalasõna tundmist. Ametlikult oli ilma jumalasõna tundmise ja mõisniku kirjaliku loata kiriklik abielu võimatu²⁰.

Juba 15. sajandil keelati matmine endistesse külakalmetesse, ka hiljem jäi see keeld jõusse. Et talupojad ei saaks oma surnuid varem maha matta, kui pastor sellest teada saab, tuli surnuid maa peal hoida 1 päev ja öö, mille vastu eksimist karistati 10-margase rahatrahviga²¹.

Nõnda saatis kiriklik kombetalitus inimest hällist hauani.

Armulaual käimine oli samuti sunduslik nagu kirikus käimine. Kristliku eluviisi «edendamiseks» nõuti ka hommiku- ja õhtupalvuste läbiviimist mõisates, millest pidid osa võtma kõik mõisas töötavad inimesed. Palvete ettelugejaks oli nõude kohaselt sobiv mõisa teomees²². Kuigi otsesed andmed puuduvad, pole kahtlust, et seda nõuet teostati praktiliselt väikeses ulatuses.

Selleks et saada endale abimehi talupoegade hulgast, seati sisse kirikuvöörmündrite amet, kes pidid täitma kirikupolitsei ülesandeid: pühapäeval olema kiriku juures ning vastu võtma raha, ette kandma kõik külades, kõrtsides ning mõisates pahandust tekitavad juhtumid, üles andma isikud, kes ei käi kirikus, nõudma sisse kiriku ehitamiseks määratud materjalid ja koormised ning õpetaja palga produktide näol, täitma kõik kirikuõpetajate käsud²³. Peale selle viisid nad täide kiriklike karistusi peksude näol²⁴. Tasuks selle eest vabastati vöörmündrid kirikumaksudest, neile eraldati omaette asukoht kirikus ning pärast surma maeti nad võrreldes lihttalupoegadega «auväärsemalt»²⁵.

Luteri kirik asus pealetungile ka eestlaste rahvausundi vastu, mis nagu eespool märgitud, oli pika aja vältel segunenud katoliku pühade ja pühakute kultusega. Ohverdamispaikadeks olid endised katoliku kirikute ja kabelite varemed, sambad, ristid ja ohvrikivid, ohverdamispäevadeks aga katoliku pühakute päevad. Niisugused ohverda-

²⁰ J. K õ p p, Kirik ja rahvas, lk. 125.

²¹ Sealsamas, lk. 27.

²² J. K õ p p, Laiuse kihelkonna ajalugu, Tartu, 1937, lk. 134.

²³ J. K õ p p, Kirik ja rahvas, lk. 47—48.

²⁴ E. Ö p i k, RAAE I, lk. 87.

²⁵ J. K õ p p, Kirik ja rahvas, lk. 48.

mised olid 17. sajandil eesti talupoegade hulgas väga levinud.

Rahvausundiga seotud hiiekohti, puid, kive ja varemeid frakati massiliselt hävitama ning ohverdamiste takistamiseks kasutati tihti sõjaväe abi. Veel 1697. aastal palus Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg sõjaväelist abi «ebajumalakohtade, puude, kivide ja sellesarnaste hävitamiseks kui ka ebajumalapidustuste ärakaotamiseks»²⁶.

Ettekujutuse saamiseks tolleaegsetest ohverdamispidustustest toome näite Lõuna-Eestist. 1683. aastal peeti Viitinas traditsioonilist «Kristuse ihu» püha, mis toimus esimesel neljapäeval pärast nelipühi. Rahvast tuli kokku väga palju, isegi Lätist ja Venemaalt. Laudade külge kleebiti põlevaid küünlaid, ohverdati suures koguses vaha, samuti juustu, kohupiima, võid, mune, kooke. Talupojad olid sinna toonud ka oma hobused ja lehmad ning ka neile seoti vaha külge. Päikeseloojangul kohalejõudnud pastor nägi, et eestlased, lätlased ja venelased istusid ümber laudade ja sõid kanu. Joodi ka viina ja õlut. Vaimulik kasseebris sisse armuannid, kihutas minema kõrtsimehed (rahvast ta ilmselt polnud suuteline laiali ajama) ning lõpuks konfiskeeris vaha, mida oli 1 leisikas ja 5 naela (s. o. 10 kg)²⁷.

Erinevalt katoliku kirikust, kus jumalateenistustel tarvitati peamiselt ladina keelt, hakkas luterlik kirik pastoritelt järjekindlalt nõudma eesti keele oskust ja rahvakeelseid jutlusi. Ka 1632. aastal rajatud Tartu ülikooli üheks eesmärgiks oli kohalike pastorite ettevalmistamine, mis mõningate autorite andmeil andis Liivi- ja Eestimaale umbes 250 kirikuõpetajat²⁸. Pastorite jutluste hõlbustamiseks ilmusid 17. sajandil mitmed vaimuliku sisuga eestikeelsed trükised. Tehti ettevalmistusi ka eestikeelse piibli väljaandmiseks, millest 1686. aastal ilmus Riias lõunaeesti-murdeline «Wastne Testament». Piibel tervikuna trükiti 1739. a.

Selleks et rahvas omandaks paremini ristiusu õpetust, peeti vajalikuks õpetada lastele algelist lugemisoskust. Noorte õpetamiseks kristlikus vaimus pandi 1634. aastal iga kiriku juurde ametisse kõster, kellede arv jäi aga

²⁶ Eesti NSV ajaloo lugemik, I kd., lk. 208.

²⁷ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 230.

²⁸ M. Ojamaa ja A. ja T. Varmas, Festi ajalugu, Stockholm, 1946, lk. 146.

võrdlemisi minimaalseks²⁹. Nn. «kõstrikoolide» tekkimine on seotud kirikuõpetaja B. G. Forseliuse tegevusega. Tema algatusel avati 1684. aastal Tartu lähedal Piiskopi mõisas koolmeistrite seminar, kus valmistati ette eesti soost maakoolmeistreid ja kõstreid. Nelja aasta jooksul, mil seminar tegutses, sai siin õpetust 160 eestlast. Seminari tegevus lõppes seoses Forseliuse hukkamisega 1688. aasta sügisel tormisel merel.

Kõstrikoolide asutamist on kodanlikud kirikuajaloolased ja veel praegugi mõned Lääne-Saksa autorid püüdnud näidata kui luteri kiriku erilist hoolitsust talurahva vaimuvalguse eest. Võrreldes nendega on kõstrikoolide ülesandeid küllaltki avameelselt iseloomustanud endine piiskop J. Kõpp oma Rootsisis ilmunud raamatus «Kirik ja rahvas». Ta kirjutab, et «ristiusu tõdede kätteõpetamise ning rahva usulise mõtte maailma arendamise alal kõnesoleva ajastu lõpu poole tuleb endistele juurde uus tegur rahvakooli näol. Seda ei saa küll pidada rahvakooliks otseses mõttes, ta on esimesel kohal kiriklik organ, mis taotleb rahva vaimse ja usulise taseme tõstmist ja arendamist vaimuliku kirjanduse lugemise ja osalt isegi kirjutamise oskuse kaudu»³⁰.

Kõstrikoolist ettekujutuse saamiseks toome pildikese Laiuse koolist 1692. aastal.

Õppetöö algab hommikul vara väikese hommikupalvega, milleks on tükk katekismust ja mingi kirikulaul. Lõunale minnes ja pärast söömist loevad kõige väiksemad vastavaid palveid, et õpilased need selgeks saaksid ja kodus võiksid vanematele ette lugeda. Õhtul koolist lahkudes peetakse palvust samal viisil nagu hommikul. Õpetuse eesmärk on siis saavutatud, kui õpilastel on Luteri katekismus koos seletustega peas, enne neid koolist ei vabastata³¹. Seega võime öelda, et lugemisoskuse õpetamine oli üks usuõpetuse vorme.

Kõstrikoolide ülesanded kehtivad ka 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi talurahvakoolide kohta. 1804. aastal kirjutavad pastorid talurahvakoolide kohta, et kool ei tohi eesti ja läti talupoegadele anda mingit «kõrgemat kultuuri», kooli

²⁹ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 137.

³⁰ Sealsamas, lk. 136.

³¹ Sealsamas, lk. 143.

ainsaks ülesandeks olgu kasvatada talupoegades «piibli ja talurahvamoraali»³².

Kiriku väliste mõjutusvahendite suurendamiseks hakati pöörama senisest suuremat tähelepanu kiriku sisearhitektuurile, mille rikkalikkus ja peen kunstiline töötlus pidi rahvale sisendama usku jumala vägevusse. Vahemärkusena olgu öeldud, et tänapäeva tingimustes ei tohi me religiooniga seotud kunstimälestusmärkidesse suhtuda ükskõikselt ega vaenulikult, sest need on inimese mõistuse ja käte töö, see on omaette mälestusmärk inimesele — kõigi vaimsete ja materiaalsete väärtuste loojale.

Siiski jäid luteri kirikus peamisteks kasvatus- ja mõjutusvahenditeks katoliku kiriku poolt läbiproovitud vägi- vald ja terror. Rootsi võimude korraldusel seati iga kiriku juurde üles peksupostid ehk kirikusambad. Peale ihunuhtluse rakendati veel selliseid alandamise ja häbistamise vahendeid nagu häbiposti asetamine. Esines juhtumeid, kus inimesed peksti kirikutulbas surnuks. Nii pidi 1675. aastal Tarvastu õpetaja andma vastust ühe naise kirikusambas surnukspeksmise eest. Teda karistati 30 hõbetaalri trahviga, kuid — sama kiriku heaks!³³ 18. sajandi keskpaiku viidi paljude Liivimaa kirikute juures läbi sagedase kasutamise tagajärjel kannatada saanud peksupostide ehk kirikutulpade remont.³⁴ Need eestlaste verrega kaetud kirikusambad olid Eestis kasutusel kuni 19. sajandini, olles ajaloolisteks häbisammasteks saksa «kultuuritoojatele»³⁵.

Tavaliselt räägivad luterlikud pastorid oma jutlustes, et kõik ristiusu kuritarvitused olevat toimunud katoliku kiriku ajal, luteri kiriku võimulepääsemine olevat aga selle kaotanud. Faktid aga räägivad teist keelt. Üheks niisuguseks näiteks on kurikuulsad nõiaprotsessid. Luteri kirik, olles pärast reformatsiooni võimule pääsenud reas Euroopa maades, võttis üle katoliku kiriku õpetuse nõidadest kui saatana käsilastest. Halastamatu arveteõiendamise poolest ei jäänud ta sugugi maha katoliku kirikust. Nagu märgitud, hakkas Eestis nõidu ja ketsereid jälitama juba

³² J. Kahk, Balti luteriusu kirik XVII—XIX sajandi vahetusel. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis II, Tallinn, 1961 (edaspidi J. Kahk, RAAE II), lk. 183.

³³ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 173.

³⁴ J. Kahk, RAAE II, lk. 176—177.

³⁵ A. Vassar, RAAE I, lk. 58.

katoliku kirik, kuid oma õitseaja saavutas see pärast reformatsiooni.

Nõiaprotsesside ohvriteks langesid peaaegu eranditult talupojad ning linnade lihtrahva esindajad. Nõiaprotsessid olid heaks vahendiks, mille kaudu mõisnikud ja pastoriid vabanesid tõrksatest ja mässulistest talupoegadest³⁶. «Nõia» kindlakstegemiseks kasutati veeproovi, mis seisnes selles, et käsist ja jalust kinniseotud kaebealune visati nõõri otsas vette. Keskajal laialt levinud ebausku kohaselt pidid süütud vajuma põhja, nõiad aga jääma veepinnale. Veeproovi tulemused olenesid aga täielikult timukate ja kohtunike soovist. Kui veeproov «tunnistas» kaebealuse süüdi, pressiti temalt ülestunnistus välja piinamise ehk tortuuriga. Sel moel sundis kohus inimesi omaks võtma mis tahes süüdistuse. Siinkohal tuleb märkida, et nõiaprotsessidel viibisid ka kirikuõpetajad kui asjatundjad usulistes küsimustes.

Nõiduses süüdimõistetute põletati tavaliselt elusalt. Kergemaks karistuseks oli mõõgaga pea maharaiumine. Selgituseks peatume lühidalt mõnel «nõiaprotsessil». Nõiakohus, kuhu kuulus ka 4 pastorit, arutas 1617. aastal Harjumaal Kiviloo mõisas 6 talupoja süüasja, keda süüdistati libahundiks jooksmises. Kõik 6 mõistetute tulesurma³⁷. 1640. aastal mõistetute Karksis tulesurma talupoeg, kes olevat surnuks nõidunud mõisniku karja ja varastanud tema aidast vilja. Piinamisel tunnistas kaebealune end süüdi ja jutustas, et ta viinud mõisnikult varastatud vasika ja vilja jaaniõöl kuradile Sinisele mäele³⁸. 1616. aastal arutati Tallinna raekohtus soomlasest sulase süüasja, kes olevat oma peremehe, möldri rinnahaiguse ravimisel ära nõidunud. Piinamisel tunnistas sulane, et ta nõidus möldrile kuradid rindu kahe koerakese näol. Kohtu otsuse järgi seoti kaebealusel silmad kinni, veeti 3 korda ümber turu, toodi Karjavärava kaudu välja, seoti siis nahkrihmadega kinni ja heideti värava taga seisva kaagi juures tulle³⁹.

17. sajandi lõpul hakati nõiaprotsesside puhul surma-

³⁶ E. Öpik, RAAE I, lk. 96—97.

³⁷ «Das Inland», 1840, nr. 22; lk. 341.

³⁸ V. Uuspõu, Nõiaprotsesse Pärnu maakohtu arhiivist kuni 1642. Usuteadusline ajakiri, 1937, lk. 118—121.

³⁹ M. Kivialune, Eestimaa 300 aasta eest, Tallinn, 1913, lk. 74—77.

nuhtlust harvemini rakendama. Paljudel juhtudel asendati see vangistuse, peksu või maalt väljasaatmisega ⁴⁰.

Viimane täidesaadetud surmaotsus Tartu maakohus tehti 1699. aastal. Veel 1723. aastal tegi Tartu maakohus surmaotsuse, kuid õuekohus asendas selle eluaegse vangistusega ⁴¹. Nõiduses surmamõistetute arv Eestis ei ole täpselt teada. Teoloog V. Uuspoo andmeil on teada 55 juhtu, kuid ka viimane peab seda arvu suuremaks ⁴².

Pastorite tegevuse õhutamiseks ja kontrollimiseks teostasid piiskopid ja superintendendid pidevalt kirikuvisitatsioone. Pastorid omakorda kontrollisid talupoegade teadmisi ristiusu õpetuses ⁴³. Visitatsiooniprotokollides kaevatakse alata, et talupojad austavad väärjumalaid, ei käi kirikus, jätavad oma lapsed ristimata, matavad oma surnud võssa ja elavad mittekristlikku abielu. Nii selgus 1642. aastal Sangaste pastorile, et kiriku lähedal oleva 12 küla talupoegadest ei oska mitte ükski paluda. Ülestõusmispühal kirikusse tulnud 160 talupojast oskas paluda ainult 5 ⁴⁴. Valgjärve mõisas leidis 1677. aastal 80—90-aastasi talupoegi, kes polnud elus kordagi käinud armulaual ⁴⁵.

Iseloomustav ja kokkuvõtlik on Urvaste pastori Gutslaffi kirjutis 1644. aastal: «Nad (s. o. eestlased) ei tea midagi Jumalast ja jumalasõnast, Jumala usust ega palvest. Nende pimedus, ebaisu, ebajumalate kummardamise ja nõiakunsti avaldused on loetlematud. Enamik neist pole muud kui paganad selle sõna täpses tähenduses, kes ei tea kristlusest midagi peale selle, et nad on ristitud.» ⁴⁶

Seega pastorid ei suutnud täita oma põhiülesannet: tuupida talupoegadele pähe kristlikku orjamoraali ning kasvatada neist sõnakuulelikke tööloomi. Nad ei leidnud ega saanudki leida teed rahva hingeellu. Sellele aitas kaasa nende umbkeelsus, suur ahnus ja kõlvatu eluviis. Toome allpool mõningaid näiteid tollaegsete kirikuõpetajate iseloomustamiseks.

⁴⁰ E. Öpik, RAAE I, lk. 99.

⁴¹ V. Uuspoo, Surmaotsused eesti nõiaprotsessides, Usuteadusline ajakiri, 1938, lk. 126.

⁴² Sealsamas, lk. 129.

⁴³ E. Öpik, RAAE I, lk. 86—87.

⁴⁴ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 110.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 119.

⁴⁶ E. Öpik, RAAE I, lk. 92.

Valdavas enamuses olid nad sisserännanud sakslased, rootslased ja soomlased⁴⁷, kes vaatamata nõudele oskasid halvasti eesti keelt. Näitena olgu mainitud Kullamaa pastor, kes oli seal elanud 14 aastat, kuid polnud suuteline ilma tõlgita jutlustama⁴⁸. Neid tõmbas siia soe koht ja rikkalikud sissetulekud. Kihelkonna pastor sai oma käsutusse kirikumõisa koos sõltuvate talupoegadega. Kõik kihelkonna talupojad pidid maksma pastorile kirikumaksu. Suurt sissetulekut tõid trahvid kõikvõimalike pattude eest⁴⁹. Kiriklikke talitusi hindasid pastorid väga kõrgelt. Läänemaal võeti 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi esimesel poolel peremehe matmise eest noor härg, perenaise matmise eest lehm ja lapse matmise eest lammas või vasikas. Samad normid kehtisid ka mitmes teises kohas⁵⁰. 1634. aastal kaevatakse Paistu õpetaja kohta, et ta võtab talupoegadelt kirikukümnist kahekordselt, matuse puhul nõuab lamba või riigitaalri, haige külastamise eest sama palju, peale selle peab iga talupoeg tegema 2 tööpäeva, andma koorma heinu, ühe paari kanu ja leisika (s. o. 8 kg) linu.⁵¹ Saaremaal olid pastorite tasud järgmised: peremehe matmise eest oinas, perenaise matmise eest samuti oinas või lammas. Täisealise teenija (sulase või tüdruku) matmise eest lammas, lapse matmise eest tall. Ristimise eest nõuti kolm kuldnat raha. Haige külastamise eest lammas või tall, Ansekülas paar kindaid⁵².

On enam kui selge, et niisugused rängad koormised ja kallid kiriklikud talitused tekitasid talupoegades vaid viha ning põlgust kiriku ja vaimulike vastu. Iseloomulik on juhtum Ürvastes 1644. aastal. Kui kirikuõpetaja pöördus talupoegade poole, et nad seaksid korda tema rehe, siis vastati talle külmalt, et kui õpetaja ei lepi asjaga nii nagu ta on, siis võib ta Ürvastest lahkuda, küll keegi teine tuleb asemele. Lõpuks öeldi talle näkku: «Kuhu kurat ise ei saa tulla, sinna saadab ta õpetajad»⁵³.

Visitatsiooniprotokollides, aruannetes ja mitmesugustes kaebekirjades on hulgaliselt andmeid kirikuõpetajate

⁴⁷ J. Kõpp, Kiriku- ja usuolud. Eesti ajalugu III, Tartu, 1940, lk. 327.

⁴⁸ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 29.

⁴⁹ E. Öpik, RAAE I, lk. 90—91.

⁵⁰ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 62

⁵¹ Sealsamas, lk. 176.

⁵² Sealsamas, lk. 269.

⁵³ Sealsamas, lk. 83.

tegevuse kohta, mis kuidagi ei sobi kokku nende moraali-
jutlustega, rääkimata isiklikust eeskujust paganlikele
talupoegadele.

Ühes piiskop Agricolaale antud aruandes rõhutatakse
(kiri pärineb 16. saj. lõpust), et õpetajate hulgas on ker-
gemeelseid lakkevendi, kellest mõned osutavad igapäe-
vasele lakkumisele ja korratule elule rohkemat tähelepanu
kui kuulajate (s. o. talupoegade) õndsusele⁵⁴.

1638. aastal märkis piiskop Jhering, et õpetajad osuta-
vad trotsi ja sõnakuulmatust konsistooriumile ning piis-
kopile, peavad kiriklas kõrtsi, häbitu ahnuse ajal jäetakse
jutlus liiderlike äriasjade pärast pidamata, sokutavad
ennast ebaausal teel õpetajakohale ilma konsistooriumi
nõusolekuta jne.⁵⁵

1629. aastal kirjutas superintendent Samson, et jumala
teenimist takistavate asjaolude hulka kuuluvad eeskätt
õpetajate eluviisid: nad kalduvad imestamapanevale kõl-
vatule elule ning rüvetavad neile usaldatud ametit kas
veripatu või abielurikkumisega... Samson rõhutas, et
see ei ole umbkaudne ütlus, vaid kogemuste ja faktidega
tõestatav seisukoht. Üks õpetaja on Narvas varguse
pärast üles poodud, teise vastu on käimas protsess veri-
patu ja abielurikkumise pärast⁵⁶.

Veel järsema otsuse tegi üks kõrge Rootsi riigiametnik
Liivimaa vaimulike kohta: ta oli leidnud nende hulgas
mehi, kes ei kõlba isegi tallipoisteks⁵⁷.

Hiiumaal kaebas vabadiku lesk 1687. aastal komisjo-
nile, et Pühalepa õpetaja Burchard on võtnud temalt mehe
matmise eest viimase härja. Kui lesk pakkus härja ase-
mel pastorile ühe taalri, tungis see talle koguni kirvega
kallale. Sama pastor tegi muidki karutempe, peksis talu-
poegi, lubas lõigata noaga lõhki praosti kõhu, tungis
praostile käsitsi kallale, vandus ebakristlikult. Vaatamata
sellele suudeti ta alles 17 aasta pärast kohalt maha
võtta⁵⁸. 1696. aastal tekkis Palamusel suur skandaal,
mille põhjuseks oli asjaolu, et kirikuõpetaja viinaköök hak-
kas edukalt võistlema mõisa viinaköögiga. Põlva õpetaja
kohta ütles praost (1670. aastal), et ma ei taha tülitseja

⁵⁴ J. K õ p p, Kirik ja rahvas, lk. 29.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 38.

⁵⁶ Sealsamas, lk. 171.

⁵⁷ Sealsamas.

⁵⁸ Sealsamas, lk. 54—59.

õpetajaga tegemist teha, kardan teda rohkem kui kuradit ennast⁵⁹.

Tallinnas Raekoja platsil endise raeapteegi lähedal on tänavasillutises 2 piklikku kivi, mis sinna on asetatud L-tähe-kujuliselt. See märk tähistab hukkamispaika, kus 1695. aasta jaanuaris raiuti pea maha vaimulik Christian Panikesel kõrtsitüdruku tapmise pärast. Panike läks eestlasest kõrtsiteenija Sophiaga tülli munapudru pärast, tüli käigus nimetas tüdruk Panikest kelmiks. Ülekuulamisel süüdistas Panike kuradit, tunnistades, et ta tahtis tüdrukut ainult lüüa, kuid «jumal oli mu käe kõrvale juhtinud ja kuradi saatnud, kes mu silmade ette juhtis kirve, mille peale ma, Panike, haarasin parema käega kirve. Viimasega ma neetud ägedusega lõin tüdrukule pähe...»⁶⁰

Mõrvarist vaimulikku ei hukatud traditsioonilistel hukkamispaikadel, mis asusid väljaspool linnamüüre, kohus leidis «pehmendavaid» asjaolusid ning laskis kurjategija hukata turul Raekoja platsil ilma piinamiseta.

Kokkuvõtteks võib öelda, et luteri kirik võttis täielikult üle katoliku kiriku poolt läbiproovitud terrori- ja hirmuvahendid usu juurutamiseks rahva teadvusse. Luteri «puhastatud» usk ei olnud progressiivsem katoliku usust ega luteri pastorid paremad katoliku preestritest. Nende ülesanded olid ühesugused: hoida sõnakuulmises talupoegi ja linnakehvistut ning kaitsta mõisnike ja rikaste linnakodanike klassihuve. Asjatud on usuteadlaste ja pastorite katsed spekuleerida köstrikoolide ja esimeste eestikeelsete raamatute ilmumisega. Lugemisoskuse õpetamine ja eestikeelsed vaimuliku sisuga trükised teenisid eranditult luteri kiriku huve. Samal ajal ei tule alahinnata rootsi võimu aegseid köstrikoole, mis panid aluse lugemisoskuse levikule eesti talurahva hulgas. Vaatamata pastorite arvukusele, pole valdav enamus neist midagi jätnud eesti kultuuriajalukku. Tõsi küll, siinjuures tuleb teha väheseid erandeid. Nimetame pastoreid Russowit (kes muide oli eesti päritoluga) ja Kelchi, kellede poolt koostatud kroonikates on väärtuslikke faktilisi andmeid tolelaegsete sündmuste, talurahva raske elu ja ka mõisnike omavoli ja ülevõimu kohta. Kuid Russowi ja Kelchi kroo-

⁵⁹ J. Kõpp, Kirik ja rahvas, lk. 175—176.

⁶⁰ E. v. Nottbeck, Die alte Criminalchronik Revels, Reval, 1884, lk. 112—115.

nikates on ebatäpsusi ja liialdusi, mistõttu neid tuleb kasutada kriitiliselt.

Rootsi ülemvõimu perioodil Eestis kujunesid välja luteri kiriku organisatsioon ja talurahva «kristliku kasvatuse» meetodid, mida kasutati laialdaselt ka hilisemal ajal. 18. sajandi alguses, mil Eesti ala liideti Venemaaga, läks luteri kirik jäägitult tsaarivalitsuse ja balti-saksa mõisnike teenistusse. Isegi omaaegne piiskop J. Kukk, iseloomustades luteri usku ja selle levikut, oli sunnitud tunnistama: «Vastandiks katolikule kirikule, kes ilmalikus valitsuses nägi ainult sõjariista, mõõka, mis kirikule sõnakuulelik pidi olema ja selle käskusid täitma, jättis Luter ilmalikule valitsusele täieliku võimu ja aulikkuse, ja veel rohkem, tundes ja tunnustades ilmaliku valitsuse kaitse tähtsust kirikule, leppis Luter, et kirik ilmalikust valitsusest ja vürstidest ärarippuvaks sai. Luteruseusuline kirik sai igal maal kergesti riigikirikuks, kes heameelega, ja, liiga heameelega riigi huvid ja himud omaks asjaks tegi...» Puudutades luteri kiriku ajalugu Eestis, ta kirjutas: «Meie teame, missugust madalat ja viletsat osa kirik pidi siin etendama ja ennast ära kulutama saksluse teenistuses... Sakslust teenida oli kiriku aukohus ja auasi.»⁶¹ Kommentaarid on siinkohal liigsed.

Ajalooallikad tuletavad meile meelde, et luterlus, mis meie ühiskonnas on säilinud igandina, on juurutatud meie rahva teadvusse meie esivanemate loendamatute kannatuste, vere, higi ja pisaratega.

⁶¹ J. Kukk, Luteruse kiriku praegune seisukord Eestis ja mujal. Usupuhastus eestlaste maal 1524—1924, lk. 232—233.

Luteri kiriku tegevusest kodanlikus Eestis

E. Rannik

õigusteaduste kandidaat

Vana ühiskondlikku korda kaitsva kapitalistliku ja uut, sotsialistlikku korda kaitsva sotsialistliku ideoloogia vahelises võitluses kasutab kodanlus ühe relvana religiooni. Kapitalistlike maade religioossed organisatsioonid esinevad sageli kõige reaktsioonilisemate ringkondade liitlastena. Mõnedes maades, nagu Itaalias, Saksa Föderatiivses Vabariigis, Belgias, Austrias jm. on klerikaalsel parteidel väga suur mõju. Kasutades usklite usulisi tundeid võtab kirik seal avalikult osa poliitilisest võitlusest ja püüab dikteerida usklitele oma tahet ka poliitilistes küsimustes. Tuntud on Lääne-Saksamaa kirikutegevlaste häbiväärne tegevus saksa militarismi ja revanšismi õigustamisel.

Vastukaaluks rahva usulisele ikestamisele esitab proletariaat kaasaegsele riigile ja kirikule kogu maailmas kiriku riigist lahutamise nõude. Igaühel peab olema täielik vabadus tunnistada mis tahes usku või mitte tunnistada ühtki usku, s. t. olla ateist. Lubamatu on igasugune vahetegemine kodanike vahel nende õigustes sõltuvalt usulistest veendumustest. Riigisummasid ei tohi kulutada kirikule ja usuühingutele, mis peavad muutuma täiesti vabadeks, riigivõimust sõltumatuteks kodanike-mõtteosaliste ühinguteks. Niisuguseid nõudmisi esitavad ka need progressiivsed vaimulikud, kes on omaks võtnud vaimse vabaduse ideed. Ei saa olla mingit tõelist südametunnistuse vabadust niikaua, kui usk ei ole kuulutatud kõikide kodanike eraasjaks.

*

Ka kodanlikus Eestis seisis kirik nende ühiskondlike jõudude esiridades, kes võitlesid ühiskondliku progressi vastu. Rahvahulkade vaimne pimestamine kiriku abil kujutas enesest tähtsat lüli nende köidikute ahelas, millega eesti kodanlus püüdis töörahvast oma alluvuses hoida.

Kodanliku Eesti luteriusu kiriku tekkimine on lahutamalt seotud Oktoobrirevolutsiooniga.

Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena levisid Eestis laialdaselt proletaarse demokraatia ideed, mis avaldusid ka suhtumises kirikusse. Võimule tulnud kodanlus ei saanud jätta seda arvestamata. Tundes oma jõudude nõrkust oli ka tema sunnitud deklareerima laialdast demokraatiat, sealhulgas ka südametunnistuse vabadust ja kiriku lahutamist riigist. «Eestis on usu ja südametunnistuse vabadus. Keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistustlike tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi,» öeldakse kodanliku Eesti 1920. aasta põhiseaduses.

Kiriku riigist lahutamise põhimõtte esiletõstmine ei olnud kaugeltki tingitud eesti kodanluse soovist katkestada vahekorrad kirikuga, vaid vastupidi, eesti kodanlus vajab tugevat kirikut, kes oleks olnud suuteline olema ideoloogiliseks toeks tema võimule. Kuid vana, tsaaririigist päritud poolfeodaalne kirik ei olnud selleks võimeline. Ta oli ennast kompromiteerinud tihedate sidemetega tsaarivalitsuse ja balti parunitega. Sellepärast ei jäänudki kodanlusel muud üle kui asuda kiriku reformimisele ja riigist lahutamisele. Kiriku riigist lahutamine ei tähendanud seega mitte kiriku ja riigi vahekordade katkestamist, vaid nende vahekordade rajamist uutele vormilistele alustele.

Käsitades kiriku ja riigi vahekorda kirjutas piiskop J. Kõpp järgmist: «Kiriku ja riigi vahekorra aluseks on teadmine, et neil teineteist on tarvis. Riik vajab kirikut kui asutust, kes kasvatab kõlblat meelsust ja teguviisi, kohuse- ja vastutustunnet, lepib sotsiaalseid vastuolusid. Kirik vajab oma tegevuseks riigilt, kellele kuulub võim, kaitset ning võimalust täita oma ülesandeid. Üldiselt ootab riik, et mõju, mida kirik avaldab kodanikele, oleks riigimõtteline ja riigi olemasolule soodus.» Seega siis küllalt selgelt öeldud. Riigi ja kiriku vahekorra aluseks oli maksva ühiskondlik-poliitilise korra kaitsmine, mida riik

tegi peamiselt vägivalla ja võimuvahenditega, kirik aga ideoloogiliste vahenditega. Ühised ühiskondlikud funktsioonid ja sellele vastav koostöö sidusid riigi ja kiriku lahutamatu teineteisega.

Nii nagu kogu ühiskondlikku elu, iseloomustas ka kirikuelu kodanliku diktatuuri algaastail demokraatlike ideede sissetung. Vastukaaluks revolutsioonilistele ideedele ja põlastavale suhtumisele kirikusse, mis avaldus temale härraskiriku nimetuse andmises, tõstis eesti kodanlus sel perioodil kõrgele «vaba rahvakiriku» idee, mille abil ta lootis parandada kiriku kõikevat positsiooni ja allutada rahvahulki senisest suuremal määral oma mõjule.

Vaatamata suurele kärrale «demokraatia» ja «vaba rahvakiriku» ümber toimus kiriku tegelik lahutamine riigist väga aeglaselt. Kodanlusele oli palju tähtsam demokraatlike ideede väljakuulutamise kui nende tegelik elluviimine. Kiriku riigist lahutamise venitati igati, et anda kirikule aega uue olukorraga kohanemiseks. Kardeti, et kirikult riikliku toe äravõtmine võiks tuua kaasa tema mõju veelgi suurema vähenemise.

Rea aastate jooksul jäid kehtima tsaariaegsed seadused. Varem tsaarile ja siseministeeriumile kuulunud õigusi kiriku suhtes hakkasid nüüd kasutama kodanliku Eesti valitsus ja siseministeerium. Viimase juurde loodi selleks eriline usuasjade kolleegium. Riikliku järelevalve kaudu püüdis kirik luua korda kirikutegelaste vahel, kaitsta kiriku ühtsust ja ideoloogilist võitlusvõimet. Endiselt jätkasid kirikukohtud ka ilmalike asjade arutamist. Ev.-luteriusu konsistoorium ja ap.-õigeusu sinod olid neil aastail ainsateks seaduslikeks kohtuorganiteks abielulahutuste küsimustes.

Kodanliku Eesti valitsus jätkas kiriku tegevuse rahalist finantseerimist, mida tehti nüüd toetuste andmise korras. Seda anti isegi tagantjärele selle aja eest, mil kirik kogu hingega saksa okupante teenis. Sisuliselt oli kiriku keskaapparaat täielikult riigi palgal. Toetussummasid konsistooriumile maksti nüüd siseministeeriumi kaudu kultuurilise toetuse nimetuse all. 1922. ja 1923. aastal oli see summa 165 000 Emk. Kogudused seevastu said põhilise osa oma tuludest kirikumaksudest ja kiriku varadest. Naturaalandamite ja muude kirikumaksude sissenõudmisel olid vallavalitsused kohustatud andma kirikule vajalikku abi.

Kirikule püsiva majandusliku baasi loomiseks asus riik tagastama temalt maaseadusega võõrandatud maid.

Asutava Kogu poolt 1919. aastal vastuvõetud maaseadusega kuulusid koos mõisamaadega võõrandamisele ka kirikumaad. Kuid juba maaseaduse vastuvõtmisel jättis kodanlus erinevalt rüütlimõisatest kirikumõisate inventari võõrandamata. Samuti jäeti kirikumõisad esialgu suuremalt osalt edasi kiriku kasutusse. Kodanlus käsitas seega juba maareformi läbiviimise ajal kirikumõisate võõrandamist kui ajutist järeleandmist rahva nõudmistele.

1925. aastal võttis riigikogu vastu maaseaduse täiendamise seaduse, millega kirikutele tagastati neilt maaseadusega võõrandatud maad suurusega kuni 75 ha põllu- ja 25 ha metsa. Tööraha survele vähendati hiljem aga tagastatavate maade ülemmäära 50 ha-le. Maade tagastamine kindlustas kirikuõpetajatele märkimisväärsed sissetulekud kirikumõisatest ja tugevdas kiriku majanduslikku olukorda. Kirik kujunes suurmaavaldajaks, kes kasutas temale kuuluvat maad peamiselt võõra tööjõu ekspluaatatsioonilise arvel.

Kodanliku diktatuuri algperioodil oli kodanlus sunnitud tegema rahvahulkadele järeleandmisi ka kooli kirikust lahutamisel. Teatavasti oli kodanlus sunnitud 1919. aastal usuõpetuse koolide õppeprogrammidest välja jätma. Valmistades ette kiriku lahutamist riigist tegi kodanlus nüüd kõik selleks, et kindlustada uuesti kiriku mõju koolides. Hüüdes «Usk on hädaohus!» ja teisiti-mõtlejaid põrgutulega ähvardades läiski kodanlusel 1923. aastal korda usuõpetust koolide õppekavadesse uuesti vabatahtliku õppeainena sisse viia.

1923. aasta rahvahääletuse tulemused andsid kodanlusele võimaluse alustada üldist pealetungi usu mõju laiendamiseks hariduselus. Kirik hakkas nüüdsest peale etendama järjest suuremat osa noorsoo kasvatamisel.

Vahetult peale rahvahääletust leppisid kodanlikud parteid kokku haridusministri portfelli andmise suhtes H. B. Rahamäele, ühele luteri kiriku tegelasele. Koolides seati sisse hommikupalvuste pidamine. Usuõpetuse tundide andmist hakati läbi viima põhiliselt kirikuõpetajate abil. Koolides tehtava usulise kasvatustöö olukorda saadeti revideerima kirikuõpetajaid riigivõimu esindajatena. Aine õppeprogrammide koostamisel võeti arvesse õpilaste

usulise kasvatuse seisukohad. Nendes rõhutati õpilaste hingelise ja isamaalise kasvatuse tähtsust.

Kiriku ja kooli koostöö intensiivistus järgnevatel aastail veelgi. Haridus- ja sotsiaalministeeriumis toimusid korduvalt kiriku- ja koolitegelaste ühised nõupidamised mitmesugustes kasvatustöö küsimustes. Asuti seisukohale, et kirik peaks tundma kooliga võrdset vastutust õpilaste usulise kasvatustöö suhtes. Usuline kasvatustöö pidi aitama õpilastel leida kooskõla teaduse, eriti aga loodusteaduste saavutuste ja piiblitõdede vahel, nii et õpilased ei hakkaks tõe otsima mitte materialistlikus maailmavaates, vaid usus. Võeti vastu otsus, mille kohaselt õpetajate seminaridesse ja teistesse õpetajaid ettevalmistavatesse asutustesse võetakse edaspidi vastu vaid neid õpetajaid ja õpilasi, kes annavad lubaduse õppida usuõpetust. Juhul aga, kui õpilane hiljem loobub usuõpetuse õppimisest, otsustati ta õpilaste nimekirjast kustutada. Kirikule ja koolile kõrgema kvalifikatsiooniga usuteadlaste kaadri ettevalmistamiseks laiendati Tartu Ülikooli usuteaduskonda.

Üleminek feodaalselt kirikult kodanlikule kirikule viidi lõpule 1925. aastaks, mil kehtestati usuühingute ja nende liitude seadus. See seadus töötati välja riigi ja kiriku esindajate poolt pärast seda, kui riigivõim oli küllaldaselt tugevdanud kiriku majanduslikke ja organisatsioonilisi aluseid ja kindlustanud talle tegutsemisvõimalused koolides.

Eesmärgid, mida kodanlus taotles selle seaduse kehtestamisega, leidsid väljendamist luteri kiriku häälekandjas «Eesti Kirik» 1925. aastal ilmunud artiklis, milles öeldakse: kirik loodab, et «Eesti noorel kirikul oleks võimalik selle järel täie jõuga anduda meie rahva vabaduse ja iseseisvuse kindlustamisele, toetades seega vabariigi valitsuse vastutus- ja vaevarikast tööd nüüdsel raskel ajal lõplikus heitluses Eesti iseseisvuse eest. Eesti kirikul seisab see samuti südame peal nagu teda toetaval rahvalgi ja valitsusel.»

Usuühingute ja nende liitude seadusega unifitseeriti kogu kirikuseadusandlus ja kaotati vanade tsaariaegsete seaduste kehtivus. Rea eriseadustega kehtestati perekonnaseisuaktide kodanlik registreerimine, kuid samal ajal säilitati ka vaimulikele sama õigus. Sellega leidis riigivõimu poolt rõhutamist kiriklike toimingute riiklik täht-

sus. Senised koguduste matmispaigad muudeti avalikeks kalmistuteks, kuid jäeti edasi koguduste majandamisele.

Kuigi kirikutegelased väitsid, et kirik olevat oma põhi-olemuselt usklike «armastusühendus» ja seisvat kõrgemal erakondade poliitilisest võitlusest, sest olevat «suur kontrast riiklikkude korralduste ja huvide laadi ning õigete jumalasalaste vaga elu vahel», siis tegelikkuses asusid nad juba kodanliku riigi algpäevadest peale osa võtma riigi poliitilisest elust. Nii esines juba Eesti Asutava Kogu koosseisus 5 «kristlikku» saadikut. Kirikuringkonnad kasutasid oma ametialast seisundit selleks, et püüda usklike häáli. Nad täitsid meeeldi tulusaid ametikohti, mida pakus riigiteenistus.

Kirik ründas ägedalt marksistlikku maailmavaadet ja kommunistlikku töölisliikumist, milles ta nägi oma verivaenlast. «Ühine Kirik» kirjutas selle kohta: «Nii kaua kui mitte selgelt ei eemalduta marksistliku maailmavaate aluselt, ei saa leppimist olla ristiusuga.»

Usklike häälte püüdmiseks ja oma grupihuvide teostamiseks asutati 1919. aastal nn. kristlik rahvaerakond. Erakond kuulutas välja ulatusliku programmi, milles lubati võidelda kodanikkude vaimsete vajaduste rahuldamise, koolide kasvatusliku ja haridusliku taseme tõstmise, töötava rahva elutingimuste parandamise ja kuritegevuse ning ülekohtu kaotamise eest. Erakond rõhutas, et ta ei ole tavaline «kodanlik erakond», vaid et tema tegevus tuleb kasuks kogu rahvale ja ulatub üle jaotuse «kodanlik ja mittekodanlik».

Kristlik rahvaerakond omas kodanlike erakondade leeris peaaegjalikult taktikalist tähendust, kogudes mõningal määral oma ümber neid häáli, mis muidu kodanlusele valimisvõitluses kaduma oleksid läinud. Suurt edu aga erakond ei saavutanud. Tema suuremateks «võitudeks» oli usuõpetuse sisseviimine koolidesse ning maaseadusega võõrandatud maade osaline tagasiandmine kirikule. Oma reaktioonilise poliitikaga ei suutnud kristlik rahvaerakond aga kuigi kaua pinnal püsida ja tema mõju vähenes järjekindlalt. Seoses paljude kirikuõpetajate ühinemisega fašistliku liikumisega likvideerus kristlik rahvaerakond 1932. aastal.

Kiriku politiseerimine ning tema tegevuse ilmne mittevastavus kiriku poolt kuulutatavatele usu formaalsetele põhimõtetele oli kahtlemata üheks põhjuseks, miks vaata-

mata kõigile kiriku «demokratiseerimiseks» läbiviidud reformidele ta ei suutnud enam Oktoobrirevolutsiooniga kaotatud positsiooni tagasi võita. Kirikutegelane püüdis võimu juurde, püüdis endale midagi saada, võtta, rikastuda. Algusest peale tekkisid kirikuelus mitmed «voolud» oma häälekandjatega «Meie Kirik», «Protestantlik Maa-ilm», «Pühapäevaleht» jt., kusjuures «demokraatia» kujunes vaid nende grupeeringute vahel võimu jaotamise mooduseks. Kirikul ei läinud korda ka oma siseelu intensiivistada. Tööraha hulgad suhtusid kiriku üritustesse ükskõikselt või astusid koguni avalikult välja nende vastu. Kiriku mõju langes järjekindlalt.

Käsitades kiriku mõju küsimust kirjutab piiskop J. Kukk: «Kirikuraamatute järgi on luteriusuliste arv Eestis 910 000 hinge suur. Maksumaksjaid ja tõelisi luteriusu tunnustajaid on aga 266 371 hinge 1922. aastal. See arv on kohutavalt väike võrreldes üldarvuga, mille järgi maksjate liikmete arv kaks korda suurem peaks olema. Kuid nende läbi võiks Jumal ka veel imet teha, kui need kõik palavad ja mitte leiged ei oleks.»

Järgnevatel aastatel langes kiriku mõju veelgi. 1929. aastaks langes kirikuliikmete arv võrreldes 1922. aastaga 50 000 inimese võrra, kirikumaksu maksjate arv aga vähenes 29,7%-lt 23,8%-le. Veelgi suurem oli langus kiriklike talituste osas. Nii langes kiriklikult ristitud laste arv sündide üldarvust 92,5%-lt 77,0%-le, kiriklike laulatuste arv 93,6%-lt 74,8%-le laulatuste üldarvust jne. Kõik see kõneleb sügavast kriisist luteriusu kirikus.

1929. aastal algas ülemaailmne majanduskriis, mis avaldus teravalt ka Eestis ja tõi enesega kaasa poliitilise kriisi. Olles seatud tööliklassi revolutsioonilise liikumise tõusu ette asus eesti kodanlus revideerima vanu seisukohti demokraatia suhtes. Demokraatia arvustamisega ühinesid otsekohe ka paljud kirikutegelased. Nad kurtsid, et kiriku tegevuses otsustava sõna ütlemise jätmine rahva kätte olevat toonud kaasa üldiste huvide rahuldamata jätmise ja ägeda kodusõja mitmete erahuvidega kildkondade vahel. Samuti arvustati teravalt riigivõimu vähese abi pärast kirikule, mille tõttu olevat loodud «kõik eeldused selleks, et kristlik kirik kokku variseks».

Innustatuna fašistlikust liikumisest asus kirik nüüd nõudma riigilt oma võimu suurendamist ja ainelist abi. Seda tõendavad kirikupäevade ja usuteadlaste konverent-

side materjalid, kirikulehtede kirjutised, kirikutegelaste kõned ja vestlused. 1933. aasta kirikupäeval võeti vastu otsus, mille kohaselt konsistooriumile tehti ülesandeks astuda riigivõimuga ühendusse ja paluda, et kirikupäeva otsused ja konsistooriumi määrused leiaksid riigivõimu poolt riiklike aktidena tunnustamist. Ja niisugune võimupüüe leidis kirikupäeva rõhuva enamuse pooldamist. Kiriku kõrgem organ tunnistas sellega ise, et ta ei suutnud oma tegevust rajada enam veenmise jõule. Oma tööks vajab kirik võimu, raha, riigi käskusid ja keeldusid.

Seega näeme, kuidas tööliklassi klassivõitluse ja masside poliitilise teadlikkuse kasvu tingimustes osutus «rahvakiriku» idee edasine kasutamine kodanlusele kõlbmatuks. «Rahvakiriku» asemele püstitati nüüd uus idee — «rahvuskiriku» idee, milles pearõhk asetati «eestluse» ja «isamaa-armastuse» propageerimisele.

«Rahvuskiriku» idee esilelõstmises väljendus kiriku otsene siirdumine fašismi teenistusse. Usk ja rahvus — need olid fašistliku kodanluse ideoloogilise võitluse kaks peamist relva, mis pidid etendama otsustavat osa töötava rahva vaimsel mahasurumisel ja fašistliku terrori kehtestamisel.

1933. aasta detsembris peetud vapside kongressil võeti vastu otsus kiriku kohta, milles kirik tunnustati tähtsaks teguriks riiklikus elus ja nõuti talle «väärilist» tegutsemisvõimalust. Vapsid lubasid võimule tulles kirikule mitmesuguseid soodustusi ja deklareerisid, et usuline töö on riigi nurgakivi.

Paljud kirikutegelased võtsid aktiivselt osa vapside liikumisest. Kui vapsid esitasid rahvahääletusele oma uue vabariigi põhiseaduse projekti, siis tehti varjamatut agitatsiooni selle vastuvõtmise eest otse kirikukantslitest, põhiseaduse vastuvõtmist tervitati aga kirikukellade helistamisega ja tänujumalateenistustega üle kogu maa. Et kirikutegelased jäid truuks fašistlikele ideedele, seda näitas hiljem paljude kirikutegelaste lahkumine Eestist 1939. aastal Hitleri kutsel Saksamaale, üles ehitama «uut korda» Euroopas.

Uue fašistliku põhiseaduse vastuvõtmise järel algas kiriku sisemise korralduse ja kiriku ning riigi vahekordade ümberkorraldamine vastavalt fašismi põhimõttele. Sellele tööle löid kirikutegelased ise agaralt kaasa. 1934. a. jaanuaris peetud usuteadlaste konverentsil nõuti, et nüüd,

kus riigivõim tsentraliseeritakse diktaatorlike õigustega riigivanema kätte ja kogu riigiaparaat ehitatakse üles juhiprintsiibil, tuleks teostada vastav võimu koondamine ka kirikus. Ühtlasi nõuti, et riigivõim kindlustaks kirikule oma toetuse kiriku otsuste elluviimisel, laiendaks kiriku õigusi noorsoo kasvatamisel ja lahendaks tasu maksmise kogudustele nendelt maareformiga võõrandatud maade eest. Riigivanemale põhiseaduse järgi antava võimu suhtes avaldati arvamust, et tulevikus peab riigivanem olema rahva juht ja jumalast juhitud mees, kes ei kanna oma tegevuse eest vastutust mitte rahva, vaid jumala ees.

Need kirikukonverentsil avaldatud mõtted näitavad kirikudoktriini täielikku kooskõla fašistliku doktriiniga, mis vastandas rahvale valitseva fašistliku kliki piiramatu omavoli, vastutamatus ja võimutäiuse.

Peale üleminekut fašismile asus riigivõim intensiivselt kiriku osatähtsuse suurendamisele riiklikus ja ühiskondlikus elus. Natsionalistlik propaganda, millega immutati läbi kogu ühiskondlik elu, seostati kõige tihedamalt usu- lise propagandaga. Riigivõim rõhutas kõikjal oma soosivat suhtumist kirikusse. Kodanliku Eesti 1937. aasta põhiseadusega määrati, et luteri ja apostliku õigeusu kiriku pead, s. o. Eesti kahe suurema kiriku pead, kuuluvad oma ameti- seisundi tõttu riigikogu koosseisu.

Kodanliku riigiaparaadi eeskujul tsentraliseeriti kogu võim kirikus äärmuseni. Kirikuteenistujad tehti täielikult sõltuvaks riigi kesk- võimust. See piiras kiriku tegevust senisest veelgi enam riigi poliitikaga. Riik ei võinud jätta asjade arenemist kirikus oma pead, sest ta oli eluliselt huvitatud, et kirik täidaks häireteta ning võimalikult efektiivselt temale kuuluvaid ülesandeid.

Samal ajal seati kiriku töö riigi range järelevalve ja kontrolli alla. Kiriku kõrgema vaimuliku ametisse määramine võis toimuda nüüd ainult riigivanema nõusolekul. Siseministril oli aga õigus nõuda igal ajal vaimulike ametist vabastamist, keelata neil ametikohustuste täitmine ja panna seisma usuühingute või nende liitude tegevus. Kõik kiriku poolt vastuvõetud otsused kuulusid enne nende avaldamist läbivaatamisele siseministri poolt. Kiriku- võimu otsuste täitmiseks võimaldati riigivõimu kaasabi. Eriti nähti ette, et kirikumaksude sissenõudmine võib toimuda sundtäite korras, s. o. politsei abil.

Kirikule tema töö intensiivistamiseks vajalike majan-

dušlike vahendite andmiseks võeti 1934. aastal vastu kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasu maksmise seadus, mida kirik oli juba aastaid taotlenud. Nimeetatud seaduse järgi kuulus riigi poolt kirikule väljamaksimisele kogu temalt maaseadusega võõrandatud maade väärtus ühes protsentidega. Tasu maksmine võõrandatud maade eest oli vastuolus rahva kõige elementaarsema õiglustundega.

Kõigi nende riigivõimu poolt rakendatud abinõude tulemusena lähenes kiriku seisund faktiliselt riigikiriku seisundile, kuigi kirik vormiliselt oli riigist lahutatud.

Kirikuõpetajate jutlused ja kirikuajakirjad hakkasid nüüd kubisema laimust ja kallaletungidest Nõukogude Liidule ja rahvusvahelisele töölisliikumisele. Kirikuajakirjades ilmusid artiklid pealkirjade all «Usu saatus Venemaal», «Söödavad pommid Hispaania kohal» jne. Kõigis neis õigustati fašistliku ideoloogiat ja tehti maha kõike progressiivset ja edasiviivat.

Oma tegevuse eest said kirikuõpetajad kõrget tasu, mis tavaliselt ületas riigiaparaadi töötajate töötasu. See kindlustas neile mugava äraelamise ja majanduslikult kindla positsiooni. Kuid kirikutegelased ei rahuldunud selles osas saavutatuga, vaid nende tahtmised kasvasid üha.

Palju pahameelt kiriku lihtliikmete hulgas tekitasid kõrged kirikumaksud ja kiriku kasuahnus.

Kirikumaksude ülemmäärad olid vabariigi valitsuse poolt kinnitamata. Selle tõttu oli maksude suurus üksikutes praostkondades erinev; 1934. aastal näiteks ulatusid need keskmiselt ühest kroonist kuni kaheksa krooni 50 sendini liikme kohta. Mõnedes kogudustes tuli liikmemaksu tasuda keskaegse kombe kohaselt talude suuruse järgi viljas, küttepuudes, heintes ja rahas. Tavaliste, keskmiste maksumäärade kõrval esinesid mõnedes kogudustes aga kaugelt kõrgemad maksumäärad, peamiselt seoses ehituste või muude suuremate kuludega. Niisugused kõrgendatud maksunormid kujunesid kiriku liikmetele sõna otseses mõttes üle jõu käivateks ja kutsusid esile teravaid konflikte kiriku ja tema liikmete vahel.

Nagu nähtub arhiiviandmetest, pöördusid kodanikud viimases hädas sageli siseministeeriumi poole avaldustega, milles nad palusid abi kiriku liikmeks olekust vabanemiseks. Nad seletasid, et kirik ei vabasta neid kirikusse

kuulumisest enne, kui nad ei ole tasunud kirikuvõlgasid. Selleks aga puudub neil majanduslik võimalus. Kiriku liikmeks olles kasvab aga võlg edasi, mistõttu nad satuvad järjest raskemasse olukorda.

1935. aastal nõudis näiteks Palamuse kirik oma liikmetelt maksu: maapidajailt 35 senti puhaskasu rubla pealt, teistelt kodanikkudelt 5 kuni 25 krooni. See tegi välja keskmiselt talult umbes 60—70 krooni, suuremalt 100—150 krooni. Nagu seletas Palamuse koguduse kirikuõpetaja oma kirjas konsistooriumile, said äripidajad, töösturid ja põllupidajad selle liikmemaksu eest kaks liikmekaarti. Suurt liikmemaksu nõuti kiriku võlgade katteks, mis olid tekkinud ebamajanduslikkuse ja lohaka arvepidamise tulemusena. Koguduse liikmete kollektiivse protesti peale siseministeeriumile ja konsistooriumile ei kaotanud viimased siiski maksu, vaid kohustasid kirikut jaotama selle sissenõudmise pikema aja peale.

Mugava äraelamise ja isikliku kasusaamise meeleolud kirikutegelaste seas löid heledalt lõkkele seoses kirikutelt ja kogudustelt maareformiga võõrandatud maade eest tasu maksmise seaduse vastuvõtmisega. Selle seaduse rakendamiseks nõudis vabariigi valitsus 1936. aastal konsistooriumilt ettepanekut väljamaksmisele tulevate summade jaotamise kohta.

Konsistooriumi ettepanekus Vabariigi valitsusele soovitati kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest kirikule tasutavad summad ära kasutada kiriku ametiisikute palkade tõstmiseks ning nende leskede ja vaeslaste toetamiseks. Vabariigi valitsus lükkas konsistooriumi ettepaneku tagasi põhjendusega, et kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasu maksmise seaduse kehtestamisel peeti silmas nende summade kasutamist kirikuelu intensiivistamiseks. Sellepärast peaks kirik temale tasumisele kuuluvate summade arvel kõigepealt moodustama erikapitale oma mitmesuguste vajaduste rahuldamiseks. Kirikul oleks tarvis püstitada uusi ehitusi, et rahvale lähemale minna. Kogu summa kasutamine palgaolude parandamiseks ja perekondade abistamiseks ei vastaks kiriku huvidele ja oleks kirikupoliitika seisukohalt ebaõige.

Seega tundis riik rohkem muret kiriku pärast kui kirik ise. Riik püüdis kirikut tugevdada, et see suudaks edukalt levitada religiooni. Kirikutegelased ise aga olid rohkem huvitatud oma tulude suurendamisest kui oma üles-

annete täitmisest. Need faktid kõnelevad kodanliku Eesti kiriku seesmisest mandumisest.

Luteriusu kiriku sisemine roiskumine soodustas Eestis uute lahkusuliste kirikute tekkimist, kes, kritiseerides valitseva kiriku tegevust ja «parandades» kirikudogmasid, püüdsid endale poolehoidu võita. Lahkusulised häirisid luteriusu ja apostliku õigeusu kiriku tegevust, kellel olid ajalooliselt väljakujunenud tihedad koostöösidemed riigiga. Selle tõttu suhtus riik sektantidesse rõhutatud tagasihoidlikkusega, võimaluse korral takistades uute lahkuskude tekkimist.

Lahkuskude tekkimise vastu olid suunatud mõned kirikute kohta kehtestatud seaduste sätted. Nii näiteks öeldi usuühingute ja nende liitude seaduse seletuskirjas, et seaduse koostamisel on lähtutud sellest, et ei ole soovitatav, kui iga uus väikesearvuline usuline ühing saab juriidilise isiku õiguse, sest see soodustaks uute usulahkude tekkimist. Seaduses nähti ette juriidilise isiku õiguse saamiseks suurem arv ühingu liikmeid (1000)¹. Samadest ajenditest lähtus riigivõim ka nn. talaarikaitse seaduse ja mõnede teiste seaduste kehtestamisel.

Uute usuühingute tekkimise vastu oli suunatud ka riiklik järelevalve kirikute majandusliku tegevuse üle. Kirikud ja usuühingud võisid osta, müüa, võõrandada ja vahetada kinnisvarasid ning neid laenudega koormata ainult riigivõimu loal. Riigivõimu järelevalve takistas kiriku varade jaotamist uute usuühingute või koguduste vahel, ühtlasi taheti aga sel teel võidelda väärnähetega ja ebamajanduslikkuse vastu ning suunata kirikuvarade kasutamist riigipoliitiliselt õigele teele.

Eriline koht väikekirikute hulgas oli vene vanausulistel kirikutel Peipsi-äärsetes valdades. Nende peamiselt vene rahvusesse kuuluvate vanausulistega suhtlemisel lähtus riigivõim šovinistlikelt positsioonidelt, mis tekitas palju pahameelt.

1935. aastal keelati vanausulistele jumalateenistuste pidamine nende kalendri pühadel. Kohalikud politseivõimud koostasid vanausuliste preestrite ja kirikunõukogu liikmete kohta protokolle ning kohus hakkas süüdlasi karistama rahatrahvide ja arestiga. Vanausulised olid sunnitud loobuma pühade pidamisest vana kalendri järgi,

¹ ENSV ORKA, f. 14, nim. 1, s.-ü. 722, l. 75.

millest nad seni kõvasti kinni pidasid. Nende usutalituste reegliid, ütlesid nad ise, olevat kirja pandud poolteise tuhande aasta eest. Ei aidanud ka vanausuliste protestid riigivõimule: nad kaebasid, et nende arvates ei ole see usuvabadus, kui ühele kirikule või usuühingule keelatakse pidada oma kirikus jumalateenistusi päevadel, mida see usuühing ise pühaks peab, kuigi need usulised talitused ei kahjusta avalikku korda ega kõlblust. Kõigile niisugustele protestidele ja palvekirjadele vastas siseminister: «Jään oma selles küsimuses varem antud resolutsiooni juurde.»

Vaatamata lahkuskude tekkimise vastu suunatud abinõudele kasvas nende arv kodanlikus Eestis ikkagi. Riik oli sunnitud ka lahkuskusid arvestama ja nendega koostööd arendama samadest seisukohtadest lähtudes kui kahe suurema kirikuga. Ka lahkusud rakendati üldise usulise propaganda vankri ette, kuigi nende suhted riigiga ei kujunenud kunagi nii südamlikeks nagu evangeeliumi luteriusu ning apostliku õigeusu kirikutel.

Oma võimu viimastei aastatel hakkas fašistlik kodanlus laiendama ka oma sidemeid Vatikaniga, kes kavatses oma tegevust Baltimaadel intensiivistada. Eesti kodanlusele ei olnud ilmselt midagi selle vastu. Luteri kiriku võimetus rahva usulise mõjutamise ülesannete täitmisel sundis riigivõimu otsima uusi teid usu mõju tõstmiseks. Sidemete laiendamine Vatikaniga andis ka eesti kodanlusele lootust kasutada edaspidi selle võimsa organisatsiooni rahvusvahelist toetust. 1938. aastal sõlmiti Eesti ja Vatikani Püha Tooli vahel kokkulepe, mille kohaselt vabariigi valitsus lubas anda viieteistkümnele katoliku vaimulikule kümneks aastaks peatusloa Eestis usulise töö tegemiseks.²

Luteri kiriku võimetusega oma ülesandeid täita oli otseselt seotud ka nn. «taarausuliste» liikumise tekkimine. Selle liikumise eesotsas seisis ultranatsionalistlikud sõjaväelised ringkonnad.

Taarausulised väitsid, et ühiskonna areng on üle kasvanud ristiusu dogmadest. Sellespärast ei ole ristiusk enam suuteline olema ideoloogiliselt juhtivaks jõuks. Ta ei suuda enam ühtlustada ühiskonnas esinevate mitmekesiste tõekspidamiste rägastikku ega viia eesti rahvast igatsetud üksmeelele. Sellespärast ongi vaja luua uus usk, mis oleks sel-

² ENSV ORKA, f. 14, nim. 2, s.-ü. 376, l. 17 ja 19.

leks võimeline. See usk peab olema rahvuslik, sest usu ülesandeks on rahvusliku tahte organiseerimine.³ Nõnda oli taarausku tekkimine otseselt seotud fašistlike ringkondade poolt arendatava ägeda natsionalistliku propagandaga. Fašistliku kodanluse arvates pidi natsionalism olema selleks kitiks, mis ühendaks eesti rahva kodanluse ümber ning lämmataks töötajate klassiteadvuse.

Kodanliku Eesti kiriku seesmisest laostumisest kõneleb ka vahekordade teravnemine üksikute kirikutegelaste ning nende gruppide vahel, mis järjest laienesid ja teravnesid. Tekkisid üksteisega võitlevad rühmitused, kes vastastikku üksteist süüdistasid kiriku mõju langemises ning oskamatuses usudogmasid rakendada. Kirikutülid ähvardasid viia isegi üksikute koguduste või nende rühmade lahkumisele üldkirikust.

Tülid kirikus võtsid mitmel korral äärmiselt skandaalse ilme. Üldtuntuks said kirikutülid Tudulinna. Võitlustuhinas mindi isegi kuni füüsilise vägivalla kasutamiseni vastaspoole suhtes. Ettekandes vabariigi valitsusele teatas siseminister, et 1939. aastal on kirikutülide tagajärjel tekkinud korduvaid korrarikumisi, mille kohta politseivõimud on aasta jooksul teostanud kokku 13 juurdlust.⁴

Raskemakujuline kriis Eesti evangeeliumi-luteriusu kirikus algas 1937. aastal, millal seoses Tallinnas asutatud ja tegutsenud «Kristlaste Oma-abi» nimelise ühingu sulgemisega sai üldiselt teatavaks, missugused kuritegelike ja kõlblusvastaste eluviisidega isikud on vaimuliku ametis, kusjuures kirikuorganid ei ole astunud mingeid samme nende kõrvaldamiseks. Veel laiaulatuslikumaks muutusid lahkkelid, kui sai avalikult teatavaks kiriku kõrgeima vaimuliku juhi, piiskop H. B. Rahamäe abielulahutuse kavatus. Algasid vaidlused selle küsimuse ümber kirikuringkondades, ajakirjanduses ja avalikkuses, kandudes lõpuks õppe- ja kasvatusasutustessegi. Kirikus endas, olenevalt suhtumisest küsimusesse, kujunes mitu leeri.

Ühe osa praostide nõuandel võttis piiskop abielulahutuse sooviavalduse kohtust tagasi, kuid see ei likvideerinud sügavalt juurdunud lahkkelisid. Hiljem lubas piiskop kirikurahu pärast oma ametikohalt lahkuda, kuid ei teinud seda. Kõigest sellest tingituna esitasid 8 praosti piiskopile

³ «Hiis», 4 vihk, E. V. 16. a. (1933), 1. 85.

⁴ ENSV ORKA, f. 14, nim. 2, s.-ü. 1231, 1. 68.

avalduse, milles nad teatasid, et piiskop on kaotanud kiriku juhi positsiooni, et tal ei ole enam usaldust ja nõudsid tema ametist lahkumist, nii nagu ta seda oli lubanud. Samasuguse kirja esitasid mainitud praostid vabariigi valitsusele ja siseministrile.

Lõhe kirikus suurenes veelgi, kui piiskop vastukaaluks temale avaldatud survele kutsus kokku kirikukogu erakorralise koosoleku, kus ta süüdistas praoste kirikudistsipliini rikkumises ja kiriku lõhestamises. Küsimuse kohta toimunud hääletamisel võeti vastu kaks resolutsiooni, milles praostide tegevus tunnistati ebaõigeks — esimesel korral 30 poolt- ja 23 vastuhäälega, teisel korral 27 poolt- ja 23 vastuhäälega.

Hääletuse tulemuste selgumisel esitasid 21 kirikukogu liiget kirikukogu juhatusele teadaande, et nad kirikukogul vastuvõetud otsustega ei pea kriisi lahendamiseks ega piiskopi usaldust uuesti jaluleseatuks. Hiljem kutsusid samad ringkonnad Tallinnas kokku laiaulatuslikuma kirikuõpetajate koosoleku. Siin võeti vastu deklaratsioon 58 kirikuõpetaja allkirjaga; allakirjutanud deklareerisid, et nad ei saa praeguse piiskopi ja kirikuvalitsuse otsuseid enese kohta enam siduvaks pidada. Samal ajal peeti üle kogu maa kirikutes koguduste koosolekuid, kus võeti vastu otsuseid kas piiskopi poolt või vastu. Kõik see näitab evangeliumi-luteriusu kiriku kriisi sügavust ja ulatust.

Riigivõim oli nüüd ilmselt suurtes raskustes. Kuivõrd kirik oli jagunenud kaheks teineteisega võitlevaks peaaegu võrdseks pooleks, siis oli raske küsimust kummagi poole kasuks otsustada. See oleks võinud kirikut veelgi enam lõhestada ja tuua kaasa tema täieliku kokkuvarisemise.

Pärast siseministri mitmeid katseid tüli kokkuleppe teel summutada oli vabariigi valitsus avalikkuses alanud kära tõttu sunnitud küsimuse lahendamiseks kiirustama. Valitsus tegi siseministrile ülesandeks alustada juurdlust piiskopi vastu esitatud süüdistuste selgitamiseks. Juurdluse läbiviimine pandi siseministri abile, kes rakendas selleks poliitilist politseid ja politseiaparaati.

Juurdluse käigus kogunes ulatuslik materjal kirikuringkondades valitsevate kõlvatute eluviiside kohta. Äärmist pahameelt tekitas suurte omastamiste ja pettuste selgumine organisatsioonis «Kristlaste Oma-abi», samuti ka piiskopi abikaasa lähedased suhted ühe selle organisatsiooni tegelasega ning piiskopi soosing viimasele. Veelgi

intimsemat laadi olid aga piiskopi abikaasa suhted endise piiskopi J. Kukega, kellega ta tahtis abielluda. Kõigi nende materjalide täielik avalikkuse ette toomine ähvardas kirikule veelgi enam varju heita.

Arvestades selgunud asjaolusid ning kirikuringkondade endi ilmselt võimetust kriisi lahendada, tegi siseminister valitsusele ettepaneku panna Eesti evangeeliumiluteriusu piiskopi konsistooriumi ja kirikukogu tegevus seisma ning määrata kirikule hooldaja.⁵ Esitatud ettepanek võeti valitsuse poolt vastu, kes määras arvates 14. septembrist 1939. aastast nimetatud kiriku hooldajaks pastor Jaak Variku.⁶

Kiriku kõrgemate organite tegevuse seismapanemine näitas laiale üldsusele, et kirik ei elanud üle mitte üksnes sügavat ideoloogilist kriisi, vaid oli ka organisatsiooniliselt täielikult laostunud. Ta oli sisemiselt niivõrd mäda, et ei suutnud ise end enam valitseda.

Kiriku hooldaja määramisega võttis riigivõim kiriku juhtimise täielikult enda peale. Hooldaja ülesandeks oli riigivõimu kõvakäelise esindajana kirikus kord majja luua, päästa kiriku autoriteeti ja mõjuvõimu nii palju kui võimalik.

Päevavalgele tulnud väärnähted ja kiriku sisemine moraalne laostumine kutsusid esile laiade rahvahulkade põlastuse ja hukkamõistu, valitsevates ringkondades aga äärmise närvilisuse ja peataoleku, mis võttis mõnikord päris koomilise kuju.

Põhjendades valitsuse otsust kõrgemate kirikuorganite laialisaatmise kohta iseloomustas peaminister K. Eenpalu ühes oma kõnes kirikus valitsenud olukorda kui «rasputiaanlust». See ärritas piiskop H. B. Rahamäge niivõrd, et ta esitas oma akadeemilisele seltsikaaslasele K. Eenpalule vana buršikombe kohaselt väljakutse duelliks, Eesti Üliõpilaste Seltsi põhikirja § 3 alusel, solvamise pärast. Piiskop H. B. Rahamäe vahemeheks ja sekundandiks oli pastor T. Tallmeister. Duelli siiski ei toimunud, sest K. Eenpalu ei võtnud väljakutset vastu. Kogenud riigitegelase juriidilise asjatundlikkusega kirjutas ta väljakutset sisaldanud kirjale resolutsiooni, et «peaministri toimeta-

⁵ ENSV ORKA, f. 14, nim. 2, s.-ü. 1231, l.-d 68—72.

⁶ Sealsamas, l. 73.

mised ei allu omavahelisele aukohtule» ning tegi sise-ministrile ülesandeks resolutsioon piiskopile teatavaks teha.⁷

Kõik see iseloomustab üldist olukorda, kuhu kodanlus oli sattunud. Ühiskondlikud vastuolud olid niivõrd teravad, et nende lahendamiseks või leevendamiseks kodanliku korra raames puudusid väljavaated. Nõnda tekkisid paratamatult ka tülid kodanluse leeris endas.

Kiriku positsioon kõikus igati. Enamikul juhtudel tähistas kiriku liikmeks olek vaid vastava isiku vormilist kuulumist kogudusesse, mille aluseks oli vana komme, juurdunud traditsioon, mitte aga vastava isiku sisuline osavõtt kiriku tööst. Seda tunnistasid ka kirikutegelased ise. «Usuteaduslik Ajakiri» näiteks kirjutas 1939. aastal olukorra kohta luteriusu kirikus: «Ei maksa silmi sulgeda nähtuse ees, et paljudele kristlase nime kandjaile see, mida kõneldakse kantslist, on jäänud võõraks, sest traditsioonilised kristlikud tõesed ja mõtted on kaotanud neile tähenduse ning on saanud tõelise elu tarvis väärtusetuiks. Vaadake teadlasi, haritlasi, juhtivaid tegelasi riigi ja kultuuri elus, majanduslikus elus, isegi avaliku hoolekande alal — kui palju neist on teadlikke kristlasi? Või jälgigem töölisi, olgu tööstuses või põllutöös — ka neid, kes käivad korralikult kirikuski — kui paljudele on päritud kristliku usu avaldused tõesti elavaks, teadlikuks sisemiseks jõuks? Kiriku ajalooliselt kujunenud positsioon, minevikust sõltuva kombe võim ei ole veel tõenduseks, et ristiusk on jõud, mis tegelikult määrab inimeste mõtete, kavatsuste ja teotsemise suuna. Ja selle nähtuse põhjus? Lühidalt — inimliku mõtteviisi ilmlikustumine. Materiaalsed elemendid on saavutanud ülevõimu vaimsete üle, astunud koguni nende asemele inimese mentaliteedis. Taevast otsitakse maapeal, uskudes, et suudetakse seda luua omast jõust.»⁸

Selle kirikutegelaste endi poolt antud hinnanguga olukorra kohta luteriusu kirikus võib täiel määral nõustuda. Kiriku mõju, mis osalt ikkagi veel säilis, oli ometi järsult vähenemas. Töötavad inimesed asusid üha teadlikumalt ise oma saatuse määramisele. Kuidas ka riik kirikut ei abistanud või isegi otseselt ei hooldanud, ei suutnud kirik

⁷ ENSV ORKA, f. 14, nim. 2, s.-ü. 1231, l. 46.

⁸ «Usuteaduslik Ajakiri», 1939, nr. 3/4, lk. 79.

enam olla niisuguseks jõuks, kes oleks tõhusalt kaitsnud kodanlikku ideoloogiat.

Tehes kokkuvõtet kõigest eeltoodust võime teha järgmised järeldused:

Eesti kodanluse poolt väljakuulutatud kiriku riigist lahutamine ei leidnud kodanlikus Eestis kunagi sisulist teostamist. Riik kasutas kirikut ideoloogilise võitluse relvana töörahva allutamiseks kodanlikule korrale, kirik omakorda aga vajab riiki oma tegevuseks vajalike tingimuste loomiseks. Riigi ja kiriku ülesannete ühtsus tingis nende kõige tihedama koostöö ja vastastikuse toetuse.

Riik kindlustas kirikule valitseva seisundi real ideoloogilise töö aladel. Selle tulemusena lähenes kiriku seisund riigikiriku seisundile. Niisugustes tingimustes ei saanud juttugi olla eesti kodanluse poolt deklareeritud südametunnistuse vabaduse tegelikust teostamisest.

Hoolimata riigi toetusest ja abist langes kiriku mõju pidevalt. Kirik ei suutnud kogu kodanliku diktatuuri perioodil ületada kriisi, millesse ta oli sattunud Oktoobrirevolutsiooni mõjul. Eriti teravaks muutus kiriku kriis fašismi perioodil. See tõi kaasa usulise maailmavaate mõju tunduva nõrgenemise. Kirik ei suutnud anda riigivõimule seda tuge, mida viimane temalt lootis. Kiriku kriis oli üheks näitajaks, et ühiskonnas olid valmimas tingimused sotsialistlikuks revolutsiooniks, mis saigi teoks 1940. aastal.

Luterluse kohanemine tänapäevaga

K. Vimmsaare

Suurte muutuste mõjul, mis on toimunud ühiskonna elus ja inimeste teadvuses, on religioon sunnitud kohanema tänapäevaga. Nüüd, kus õiged teadmised looduse ja ühiskonna elu kohta on rahva hulgas laialt levinud, kus teadus ja tehnika teevad hämmastamapanevaid edusamme, ei saa kirik enam loota, et inimesed kõiki piibli seisukohti pimesi usuksid. Religiooni mõju langeb ja kirik on kaotanud lootuse seda langusprotsessi vanade, traditsiooniliste vahenditega peatada. Ta peab tahes-tahtmata kohanema nii uute ühiskondlik-poliitiliste tingimuste ja kaasaegse teaduse tasemega, kui ka usklike muutunud vaimse palgega. Religiooni kohanemine on ta nõrkuse tunnus.

Tänapäevaga kohanevad kõik usundid. Kuid erinevates usuvooludes toimub see kohanemine teatud omapäraga. Kui tugevasti tsentraliseeritud katoliku kiriku ladvik peab viimastel aastatel ägedat võitlust «aggiornamento» («tänapäevastamise») ümber, siis detsentraliseeritud luteri kirikus iga pastor ise manööverdab ja muudab tasapisi taktikat vastavalt kohalikele tingimustele ja koguduse meeleoludele. Seejuures olenevad iga usuvoolu kohanemisevõtted paljudest asjaoludest, sealhulgas konkreetsest olukorrast ja antud usundi ajalooliselt väljakujunenud iseärasustest. Vaatleme, kuidas toimub see kohanemine luteri usu kirikus.

1. «Protestantlik modernism» ja kaasaegse luterluse kohanemine.¹

Ristus spetsiifiliselt kodanliku vormina on luterlusel oma usudoktriini ja -kultuse kohandamise alal suured kogemused. Järgnedes F. Schleiermachi (1768—1834) ideedele pooldasid juba XIX sajandil paljud tuntud protestantlikud teoloogid (A. Ritschl, E. Troeltsch, A. Harnack jt.) suuremal või vähemal määral religiooset modernismi.

Teaduse vaieldamatute edusammude mõjul jagunesid luterlikud teoloogid tollal kahte leeri. Ühed püüdsid Luteri irratsionaalset usudoktriini muutmatul kujul alal hoida. See kutsus esile elavnemise niinimetatud ortodokses luterluses, mis teadust otseselt eitas ja kivinenud dogmade külge klammerdus. *ortodokse luterlus*

Modernistid seevastu loobusid luterluse kõige absurdsematest traditsioonilistest vormidest — piibli tähttähelisest tunnistamisest (verbaalinspiratsioonist) ega otsinud «jumalikke tõdesid» mitte igast piiblist kirjapandud lausest. Nad andsid paljudele piibli seisukohtadele allegoorilise, sümboolse tähenduse, jätsid mõned neist hoopis kõrvale, teistes jälle nägid ainult «eetilist mõtet».

Tänapäeva luterluse kohanemine erineb paljuski möödunud sajandi lõpu ja käesoleva sajandi alguse «protestantlikust modernismist», mis luterlikus teoloogias kandis «liberaalse» teoloogia nime. Erinevused puudutavad nii kohanemise põhjusi, tingimusi kui ka selle sisu.

«Liberaalne» teoloogia tekkis kodanlikus ühiskonnas ja kajastas usulises vormis kodanliku liberalismi illusioone. See oli teoloogide-liberaalide püüe tugevdada religiooni, mida loodusteadus oli tugevasti kõigutanud. Tõsi küll, religiooni mõju nõrgendas XIX sajandil ka ühiskonna teatav edasimineku, teadmiste laiem leviku, samuti ajalooline piiblikriitika ning usundite võrdlev uurimine, millest tollal mitmed protestantlikud teoloogid osa võtsid.

Luteri kiriku tänapäevaga kohanemise on esile kutsunud esmajoones sotsialistliku ühiskonna igakülgne ühis-

¹ «Protestantliku modernismi» all mõeldakse siin ja edaspidi XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi algul protestantlikus teoloogias eksisteerinud uuendusliikumist, mis püüdis religiooni kohandada teaduse edusammudega ja arenenud kapitalistliku ühiskonna inimese silmaringiga.

kondlik progress ja teadusliku maailmavaate levik laiades elanikkonna hulkades.

Ajalooliste tingimuste tõttu on luteri kirikud meie maal peamiselt Eesti ja Läti Nõukogude Sotsialistlikes Vabariikides. Ajaloo mastaabis lühikese ajavahemiku — veerandsaja aasta — jooksul on Nõukogude Baltikumis toimunud määratu suured sotsiaalsed muutused. Sotsialism on võitnud täielikult ja lõplikult. Neis vabariikides on toimunud hiiglaslik hüpe kapitalistlikult ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt ja rahvusliku kodanluse fašistlikult diktaatuurilt kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise perioodi.

Tootmisvahendite eraomanduse ja ekspluataatorlike klasside likvideerimise tulemusena on religiooni sotsiaalsed juured läbi lõigatud. Kui mineviku «protestantlik modernism» oli vahend kodanluse klassivõimu kindlustamiseks, siis nüüdne luteri kirik NSV Liidus on töörahvareži suhtes lojaalse hoiakuga.

Inimeste teadvuses on toimunud suured muutused. Tänu ühiskonna elu põhjalikule ümberkujundamisele, kultuurirevolutsioonile ja Kommunistliku Partei suurele kasvatus tööle on rõhuv enamik Nõukogude Baltimaade elanikest usulistest eelarvamustest alatiseks vabanenud. Religioonist, mis veel hiljutises minevikus oli laialdaselt levinud ideoloogiaks, on alles jäänud vaid igandid.

Nii moodustasid 1934. aasta rahvaloenduse andmetel kodanlikus Eestis kõikide usutunnistuste pooldajad kokku 99 protsenti kogu elanikkonnast. Luterlasi oli 78,2 protsenti rahvastikust.² Isegi kui arvestada, et kodanliku statistika andmed on tunduvalt suuremad usklike tegelikust arvust ega kajasta õigesti rahva usklikkust, ometi oli kodanluse diktatuuri perioodil enamik inimesi nii või teisiti seotud religioosete organisatsioonidega.

Nõukogude Eestis on kirik kaotanud oma endise mõju ja elanikkonna kirikust eemaldumise protsess üha kestab, mida näitab ka 70. leheküljel olev tabel (protsentides).

Seejuures ei ole sotsialistlikus ühiskonnas kirikust eemaldumise põhjuseks lihtsalt usuline loidus, nagu see oli kodanlikus Eestis, vaid see on enamasti seotud teadusliku maailmavaate kujunemisega. Ka suurem osa neist, kes

² «Eesti Statistika», 1935, nr. 160, lk. 126.

	Ristimine	Kiriklik laulatus	Kiriklik matus
1. Kodanlikus Eestis:			
1922. aastal ³	92,5	93,6	96,7
1933. aastal ⁴	77	78	94
2. Nõukogude Eestis: ⁵			
1957. aastal	55,8	29,8	64,5
1963. aastal	20,0	6,7	52,6

esialgu ükskõiksuse tõttu kirikust eemale jäid, on elu enese mõjul muutunud nüüd ateistideks.

Niisiis, kirik kohaneb tänapäevaga eeskätt ühiskondliku progressi ja usu languse mõjul.

Tollal, kui religioon oli veel laialdaselt levinud ja kirik teenis ekspluataatorite klassihuve, soodustas valitsev kodanlus mitmesuguste usuvoolude olemasolu. Kodanlus lootis sellega maskeerida kiriku ja kodanluse tihedat klassiseost, juhtida teoloogiliste vaidlustega elanikkonna tähelepanu kõrvale ühiskonna sügavatelt seestmistelt vastuoludelt ja peatada usu langust. Sel eesmärgil pakuti erinevatele elanikkonna kihtidele erinevaid, just nende tase-mele kohandatud religioosseid vaateid. Nii tegutses 20ndatel aastatel Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirikus (EELK) kolm teoloogilist suunda: kiriklik-konfessionaalne, ortodoksne ja modernistlik.

Ortodoksne suund oli mõeldud peamiselt vanemate, vähese haridusega inimeste jaoks, kes lapsest peale olid harjunud pimesi igat piibli kirjatähte uskuma. Niisuguseid usklikke leidis eeskätt külaelanikkonna hulgas ning ortodoksse luterluse kantsiks saigi Ida-Harju praostkond eesotsas praost H. Põlluga. Seda usuvoolu pooldas ka purureaktsiooniline saksa praostkond.

«Modernism» oli mõeldud elanikkonna enam-vähem haritud kihtide jaoks, kes piibli dogmaatikat pimesi ei uskunud. Ta keskusteks olid ülikoolilinn Tartu (E. Tennmann jt.) ja osalt pealinn Tallinn (T. Tallmeister jt.).

³ «Eesti 1920—1930. Arvuline ülevaade», Tallinn, 1931, lk. 402 (andmed on ainult luteri ja õigeusu kiriku kohta).

⁴ «Eesti Statistika», 1935, nr. 160, lk. 128 (arvatavad andmed kõikide religioossete organisatsioonide kohta).

⁵ «Наука и религия», 1965, nr. 1, lk. 4.

Kiriklik-konfessionaalne suund, mis oli valitsevaks kodanlikus luteri kirikus, püüdis vältida mõlema eelmainitud suuna «äärmusi» ning ristiusku täsapisi kohandada ajavaimuga ilma kirikudogmasid muutmata.

Kodanluse valitsemise ajal oli protestantlik modernism ainult üheks religioosseks suunaks mitmete teiste hulgas, see oli vaid üheks neist võtetest, millega kodanlus püüdis kiriku mõju kindlustada. Tänapäeval on religiooni kohandamisega mingil määral sunnitud tegelema kõik pastorid.

Ühtlustunud on ka kohanemistingimused. Kui kodanlikus ühiskonnas leidis veel kaunis palju pimesi piiblit uskuvaid väga vähese haridusega inimesi, kellele tugines ortodoksne luterlus, siis sotsialistlikus ühiskonnas on niisuguseid inimesi järele jäänud üsna vähe. Kõrge kultuuritase, elanikkonna silmaringi laienemine ja teadlikkuse tõus on võtnud pinna jämedalt-ortodoksselt suunalt luteri kirikus.

Kui kodanliku korra ajal erinevad teoloogilised suunad, omapärasele «tööjaotusele» vaatamata, kogu aeg omavahel nägelesid, et üksteist halvustada, oma mõjusfääri laiendada ja kirikus «sooje kohti» oma kätte saada, siis sotsialistlikus ühiskonnas püüab kirik niisugustest sisetülidest hoiduda. Olukorras, kus kommunistlik ideoloogia on valitsev, kus ateistlikud vaated on laialdaselt levinud ja religioossetest eelarvamustest on alles jäänud vaid igandid, koondavad vaimulikud oma ridu, et ühisrindena teaduslikule maailmavaatele vastu panna. See on üks põhjusi, miks nüüd kirikus avalikult ei vaielda «pühakirja» erineva tõlgenduse üle ning enam ei esine erinevaid teoloogilisi koolkondi, kuigi ka tänapäeval on pastoriga vaadetes lahkuminekuid.

Luterluse kahe erineva moderniseerimiskatse vahe seisab eeskätt selles, et möödunud aegade «protestantlik modernism» püüdis religiooni teha mõistusepäraseks ja teadusetaoliseks, nüüdne luterlus näeb oma päästerõngast aga hoopis irratsionalismis ja müstikas.

«Liberaalne» teoloogia oli «ratsionalistlik» vool (kui võrd teoloogia valdkonnas üldse «ratsionalismist» kõnelda saab). Ta nägi oma ülesannet selles, et sobitada religiooni teadusega ning tegeles seepärast õige palju loodusteaduse arengu tõttu üleskerkinud probleemidega. Loobudes usust mõningatesse imedesse (neitsistsündimine, ihu ülestõus-

mine jt.), kritiseerides piibli vastuolusid ja pidades Kristust mitte jumala lihaseks, vaid ainult jumala vaimseks pojaks, lihtsalt inimeseks, kõlbluse õpetajaks, löid «liberaalse» teoloogia pooldajad tõepoolest mulje, et tegemist pole enam pimesa usuga. Nad suhtusid kriitiliselt piibel-likku maailmapilti, tunnistasid usukujutluste muutumist ja tegelesid usuga näiliselt teaduslikult.

Ent «liberaalne» teoloogia ei õigustanud neid lootusi, mida tema suhtes hellitasid mõned kodanluse ringkonnad. Religiooni niisuguse moderniseerimise mõttetus ilmnes õige pea nii mujal kapitalistlikes maades kui ka kodanlikus Eestis. Protestantlik modernism oli võtnud endale lahendamatu ülesande: teha usk mõistuslikuks, irratsionaalne ratsionaalseks, lepitada lepitamatud vastandid — religioon teadusega. «Modernistide» kõlav reklaam — teha religioon teaduslikuks — osutus vaid peibutiseks, millega kergeusklikke kirikusse meelitada. See ei peatanud usklike langust. Vastupidi, «liberaalses» teoloogias peitusid koguni uued, veelgi ohtlikumad vasturääkivused, mis ähvardasid kaasa tuua kogu ristiusu dogmaatika kokkuvarisemise. «Liberaalse» teoloogia järgi ei tulnud enam kogu piiblit pimesi uskuda, mõningaid (kõige absurdsemaid) religiooni seisukohti soovitati võtta mõistusega, reservatsioonidega. Tunnistades aga mõistuse kriteeriumit, olgugi et vaid mõnede piibli seisukohtade suhtes, õõnestas «modernism» kogu ristiusu põhialust, usku piibli jumalikkude autoriteeti, sellesse, et piibel on jumala poolt inspireeritud. Tekkis küsimus: miks ei rakendata mõistuse kriteeriumi kõikide usudogmade suhtes? Kus on see piir, kus peab lõppema «mõistuseusk» ja algama pime usk? Niisuguse teoloogilise süsteemi seesmise loogika järgi peaks võtma mõistusega kogu piiblit, mitte ainult neid piibli-lugusid, mis on loodusteadusega karjuvas vastuolus. See aga seaks ohtu ristiusu põhiseisukohad — usu jumalasse, inimeste patusesse jne. Kodanluse arvates olidki kõige agaramad usu moderniseerijad juba liiga kaugele läinud. Teoloogiaprofessor E. Tennmann ei olnud, näiteks, nõus kiriku seisukohaga, et kõik inimesed on juba loomu poolest patused. Kainele mõistusele on tõepoolest arusaamatu, miks peaks olema «patune» vastsündinu, kes omal jalal pole teinud ühtegi sammu ning maailmast üldse veel õieti midagi ei tea? Kui pole aga pattu, siis pole ju «päästvat» usku, palveid ja kirikut tarviski. Siis muutub üleliigseks

isegi müüt Kristuse ristisurmast, kes sellega olevat lunastanud inimeste patud.

Protestantliku modernismi äärmused olid kodanlusele ohtlikumad kui harjumuspärane piibli kirjatähest kinnipidamine. Kodanlus kartis päris põhjendatult, et «modernistide» uuendused ei piirdu teisejärguliste usudogmadega ja võivad lüüa lõhe kogu piiblisse Ortodoksne «Meie Kirik» avaldas neid kahtlusi üpris avameelselt. Ta kirjutas: «Sest kuigi meie oskame vahet teha usu põhiküsimustes ja kõrvalistes küsimustes ja mõnede piiblitõdede tähtsust kõrgemaks hindame kui teiste oma, siiski ei luba meie enesele piiblist ühtegi sõna ära võtta, sest piibliga on sama lugu kui hoonega, mille sambad vahest tähtsamad on kui katusekivid, kuid mille katusest siiski ei tohi ühtegi kivi kõrvaldada, sest et läbi augu mädanik sisse hakkab tungima ja viimati terve hoone ära õõnestab.»⁶

Kodanlus ei võinud riskida usualustega. Pealegi oli «modernistide» eesmärgi — haritlaskonna kirikule tagasi-voitmise saavutamise rohkem kui kahtlane.

Kaotanud kodanluse toetuse, langes «liberaalse» teoloogia niigi piiratud mõju kiiresti. Kuigi modernistlikke vaateid pooldav «Protestantline Ilm» ilmus kodanliku korra lõpuni, 1940. aastani, piirdus ta mõju viimasel aastakümnel vaid mõne üksiku kogudusega (Tallinna Pühavaimu, Iisaku), mille eesotsas seisis aktiivsed «modernistid». Modernistlikke vaateid pooldasid samuti üksikud Tartu ülikooli teoloogid (E. Tennmann, R. Kannukene), kuid märgatavat mõju kogudustele polnud neilgi. Hitlerliku okupatsiooni perioodil suri protestantlik modernism kui usuvool Eesti luteri kirikus täielikult välja.

Nõukogude Eestis ei tegele luteri kirik enam usu moderniseerimisega «liberaalse» teoloogia vaimus. Selle jäänuseid ja retsidiive võib kohata vaid mõnede usklike juures. Kiriku ideoloogiasse on protestantlikust modernismist jäänud ainult nõrk järelmõju üksikute võtete ja tõlgenduste näol.

Nii näiteks seletas pastor Tallinna Kaarli kirikus (augustis 1961) ja Toomkirikus (novembris 1961) piibli vastuolusid inimlike eksitustena. Võtnud jutluse motiiviks mõtte: «Me parandame endid», manas pastor kirikuliste silme ette pildi müütilisest apostel Paulusest, kes ruumis

⁶ «Meie Kirik», 1928, nr. 16, lk. 111.

edasi-tagasi sammudes oma sekretärile läkitust dikteerib. Edasi toodi neli kohta Pauluse läkitustest, kus autor nagu parandaks ja täpsustaks varemöeldut ning tehti järeldus, et elav inimkõne (dikteerimine) pole kunagi laitmatult täpne ega õige, seepärast olevat ka uue testamendi iäkütustes vastuolusid. Seletuse mõte: piibli vastuolud on inimliku mõtlemise, inimliku kõne tulemus, nad puudutavad vaid «pühakirja» väljendusviisi ega väära piibli jumalikku olemust. Niimoodi seletasid piibli vastuolusid ka protestantlikud «modernistid», kes ei tunnistanud verbaalinspi ratsiooni.

«Liberaalse» teoloogia kriis, asjaolu, et osutus võimatuks loogiliste arutlusmeetoditega kaitsta religioosseid eelarvamusi, tõi protestantismis uuesti esiplaanile mõistusevastased tendentsid. Sajandi algul tekkis Ameerika Ühendriikides niinimetatud fundamentalism, Euroopas — neo-ortodoksia ehk «kriisiteoloogia».

Neo-ortodoksia sündis pärast esimest imperialistlikku maailmasõda laostunud ja kurnatud Saksamaal ja Šveitsis. Uue ortodoksia eestvedajad (K. Barth, E. Brunner, F. Gogarten, P. Tillich, R. Niebuhr) ei tunnistanud «liberaalide» targutusi ning nõudsid, et tuleb tagasi pöörduda traditsioonilise ristiusu ja piibliuskumise juurde. Ent täielikult ortodoksse ristiusu juurde tagasi minna oli XX sajandil juba võimatu. Seepärast võttiski protestantlik reaktsioon neo-ortodoksia kaju, mis täielikult tunnistas ristiusu muutumatuid, traditsioonilisi aluseid, mis on kirja pandud piiblis, kuid ei vastanda robustses vormis religiooni ja teadust, usku ja mõistust, nagu seda tegi ortodoksne luterlus.

Neo-ortodoksia mõju tungis Baltimaadele 30-ndatel aastatel, natsionalistliku kodanluse fašistliku diktatuuri perioodil, mil Tartu ülikooli teoloogiateaduskonnas ilmus terve rida sellesuunalisi artikleid ja magistritöid⁷. Järgneval perioodil on neo-ortodoksia mõju pidevalt suurenenud.

Veendunud, et «liberaalse» teoloogia meetoditega pole võimalik kaasajaga kohaneda ja samaaegselt usku säili-

⁷ E. Salumaa, Teadmiste kriis ja teoloogia. «Usuteadusline Ajakiri», 1938, nr. 1; E. Teppan, Karl Barthe õpetus pyhast kirjast (1931); Dialektilise teoloogia eshatoloogia (1935); A. Võõbus, Oige kristlane, õige kristlik elu ja õige kristlik kirik Sören Kierkegaardi järele (1934); E. Laansalu, Uuemad voolud usuõpetuses (1938).

tada, loobus ka eesti luteri kirik oma dogmade avalikust korrigeerimisest ja parandamisest. Erinevalt protestantlikust «modernismist», mis püüdis loodusteadusega sammu pidada, kuulutab tänapäeva luterlus loodusteaduse mõistuse valdkonnaks, millega usul polevat üldse tege- mist. Religioon pidavat tegelema «hingeasjadega» (usk), inimvahekordadega (kõlblus) ja «viimsete küsimustega» (elu ja surma, hauataguse probleemid). Seepärast pöörab luterlus nüüd peatähelepanu ühiskonna elu religioossele tõlgendamisele, ajades kõik elus esinevad pahed «patuse inimloomuse» ja usu languse süüks ning pakkudes ainsa pääseteena (sest inimloomust ei saavat parandada) hauatagust õndsust. Uue ortodoksia järgi ei kuulu usku- mine mõistuse, intellekti kompetentsi, vaid isiklike ela- muste intiimsesse maailma. Usk tekkivat inimese «patu- tunnetusest», üksinduse ja mahajäetuse tundest, millest saavat välja aidata vaid jumal. Peitumine tunnete ja meeleolude ebamäärasesse maailma ning loodusteadusest möödahiilimine on samuti tänapäevaga kohanemine, ent kohanemine, mis erineb möödunud aegade protestant- likust modernismist.

2. Vana viin uutes lähkrites

Sellest ei ole möödunud neljakümmet aastatki, kui praost H. Põld ortodoksse «Meie Kiriku» veergudel väljakutsuvalt hüüdis, et näidatagu talle vaid, «kus kohal piibel ajaloo, loodusteaduse ehk muude teaduste andmetes on eksinud».⁸ Sõjakas pimedusjünger oli valmis pihuks ja põrmuks lööma kõiki, kes loodusteadust uskusid ja jänest mitte mäletsejaks loomaks ei pidanud. Nimelt on piiblis jänes mäletsejate kilda arvatud. Praost Põld lisis omalt poolt selle absurdse väite kinnituseks, et jänes tõepoolest «peale sööma liigutavat mokke»⁹. Jänese kehaehitus ja loomade teaduslik klassifikatsioon ei lugenud talle midagi. Talle piisas piiblisõnast.

Vähem kui viiskümmend aastat tagasi võisid kiriku- tegelased veel tõemeeli deklareerida, et «teadust, mis

⁸ «Meie Kirik», 1928, nr. 46, lk. 350.

⁹ Sealsamas, lk. 351.

usule vastu hakkab, ei saa meie teisiti nimetada kui «eba-teaduseks».¹⁰

Nüüd püüavad teoloogid jämedalt ortodokssetest vaa-detest lahti ütelda, sest enamik usklikke ei poolda niisugu-seid usukujutlusi. Teoloogid kujutavad religiooni nüüdse moderniseerimise sisu ja tähendust palju suurematena, kui need tegelikult on. Püütakse luua muljet, et religioossed ettekujutused erinevad tänapäeval kvalitatiivselt tradit-sioonilistest usuvaadetest. Nii näiteks võrdleb ameerika teoloog J. Hutchison — tuntud protestantlike teoreetikute R. Niebuhri ja P. Tillichi õpilane, sõber ja pooldaja — tänapäeva protestantlust värske viinaga, mis on valatud vanadesse lähkritesse¹¹. Hutchison nimetab religiooni nüüdisaegset moderniseerimist «loova usulise mõtte tõeli-seks taassünniks, mis on toimunud viimase kahe- või kolmekümne aasta jooksul. Selle liikumise ulatusest anna-vad mingil määral ettekujutuse niisugused nimed, nagu Karl Barth, Reinhold Niebuhr ja Paul Tillich protestantis-mis, Jacques Maritain ja Etienne Gilson rooma katoliku kirikus ja Martin Buber judaismis.»¹²

Meie maal on vaimulike ütlemsed tagasihoidlikumad, ent nemadki armastavad mõnikord oma «uudsusega» uhkustada. Vahel väidetakse jutlustes, et kirikudogmad on liiga kuivad ega suutvat «ristiusu elavat olemust» täieli-kult edasi anda (Tallinna Kaarli kirikus 23. septembril ja 24. detsembril 1962. aastal).

Kui siia juurde veel lisada asjaolu, et esimestel aastat-el pärast sotsialistlikku revolutsiooni olid paljud vaimu-likud nõukogude võimu vaenlaste poolel, nüüd aga on kirik sotsialistliku riigi suhtes lojaalne, siis võib tekkida mulje, et religioossetes ideoloogias on tõepoolest toimunud oluli-sed muutused.

Ent pisutki lähemal vaatlemisel osutub, et need oluli-sed muutused ei puuduta mitte religioosset ideoloogiat, vaid kiriku poliitilist hoiakut ja usupropaganda väliseid vorme. Kiriku puhtusulises ideoloogias, s. o. religioossete ettekujutuste ja vaadete süsteemis, mis sisaldub «püha-kirjas» ja on kokku võetud usutunnistustesse ning mida tõlgendatakse kirikukirjanduses ja jutlustes, ei ole meie

¹⁰ «Meie Kirik», 1922, nr. 32, lk. 252.

¹¹ J. A. Hutchison, Faith, Reason, and Existence. New York, Oxford University Press, 1956, lk. 3 ja 8.

¹² Sealsamas, lk. 6.

maal toimunud mingisuguseid olulisi muutusi. Religiooset ideoloogiat lihtsalt enam ei kasutata reaktsioonilistel poliitilistel eesmärkidel.

Kiriku poliitilise hoiaku muutumine avaldab muidugi teatud mõju usulistele vaadetele, mida vaimulikud levitavad. Ent kiriku praegust poliitilist positsiooni ja religiooni ei või samastada. Poliitiline ja religioosne ideoloogia olid omavahel tihedalt läbi põimunud ekspluataatorlikus klassiühiskonnas, kus kirik oli ühiskonna poliitilise organisatsiooni koostisosaks ja teenis valitseva klassi huve. Valitseva klassi poliitilise kursi muutumine kajastus tollal vahetult ka religioosses ideoloogias. Näiteks üleminekul 20-ndate aastate kodanlikult demokraatialt fašistlikule diktatuurile toimus kodanlikus Eestis protestantliku «modernismi» väljatõrjumine ja ortodokssete vaadete (neo-ortodoksia) tugevnemine kirikus.

Sotsialistlikus ühiskonnas on kirik riigist lahutatud ega ole enam ühiskonna poliitilise organisatsiooni koostisosa. Ta tegeleb ainult usuliste küsimustega, mitte poliitikaga. Seda asjaolu tuleb pidada silmas nii vaimulikel, kui ka meil, kui me vaatleme religioosses ideoloogias toimunud muutusi. Kiriku poliitilises hoiakus toimunud nihked ei tähenda meie ühiskonnas religioosse ideoloogia muutumist.

Pealegi toimuvad muutused religioosses teadvuses mõnevõrra teisiti kui teistes ühiskondliku teadvuse vormides, sealhulgas ka poliitilises ideoloogias. Kõikides ühiskondliku teadvuse vormides, välja arvatud religioosne teadvus, on antagonistlikus klassiühiskonnas olemas nii tegelikkuse õige kui ka ebaõige peegeldus (näiteks materialistlik ja idealistlik filosoofia, proletaarne ja kodanlik moraal, ekspluateeritavate ja ekspluateerijate õigusteadvus jne.), sest nad kajastavad vastuolulisi tootmissuhteid, vastandlikke elutingimusi ja klassihuve.

Kui likvideeritakse kapitalistlikud, ekspluataatorlikud tootmissuhted ja kujunevad välja uued, sotsialistlikud tootmissuhted, siis toimub varem või hiljem pööre kogu ühiskonna vaimses elus. Terava ideoloogilise võitluse käigus kindlustub ja areneb uus, sotsialistlik ühiskondlik teadvus ning saadakse jagu vanadest, ekspluataatorliku ühiskonna vaadetest. Sotsialistliku sisu kujunemine on seejuures ühiskondliku teadvuse seesmine kvalitatiivne ümberkujunemine, üleminek tegelikkuse väärtelt peegelda-

miselt selle õigele peegeldusele ühe või teise ühiskondliku teadvuse vormi enese raamides.

Erinevalt teistest ühiskondliku teadvuse vormidest ei kujune religioosnes ideoloogias kunagi sotsialistlikku sisu. Sotsialistlikud ühiskondlikud suhted ei sünnita uusi usundeid, nagu see toimus ekspluataatorlike ühiskondlike formatsioonide vahetumisel. Vastupidi, religiooni klassijuurte hävitamine ja ta sotsiaalsete juurte purustamine viivad lõpptulemusena selleni, et religioosne teadvus kaob. Seejärel säilivad kommunistliku formatsiooni esimeses faasis mineviku jäänusena vana religioosse teadvuse igandid ega teki mingeid printsiipiaalselt uusi religioosseid vaateid.

Religioosne teadvus on alati tegelikkuse moonutatud, fantastiline peegeldus. Kui, näiteks, poliitilistes vaadetes võivad toimuda radikaalsed muutused, võib lahti ütelda reaktsioonilisest poliitilisest hoiakust ja asuda mõistlikule, lojaalsele positsioonile, nagu seda on teinud religioossed organisatsioonid NSV Liidus, siis religioon ei saagi radikaalselt muutuda. Mitte mingisugused muutused ei tee religiooni tegelikkuse õigeks peegelduseks, ei muuda ta olemust. Kuidas ka usku «parandada» püütakse, jääb ta oma olemuselt ikka reaktsiooniliseks, teadusevastaseks maailmavaateks. Religioosse teadvuse, s. o. tegelikkuse fantastilise peegelduse põhjalik muutumine tähendaks ta likvideerimist. See näitab veelkordselt, et religioosse ideoloogia muutumist ei või samastada kirikutegelaste poliitilises positsioonis toimunud muutustega.

Muidugi muutub sotsialistliku ja kommunistliku ülesehitustöö käigus ka religioosne teadvus. Ent peab nõustuma A. D. Suhhoviga, kes kirjutab, et «need muutused toimuvad mitte kvalitatiivse ümberkorraldusena, vaid kohanemisena ümbritseva tegelikkusega, mida religioon ei saa ignoreerida. Toimub mitte uue tekkimine, vaid vana kohanemine»¹³.

Ülalöeldu kehtib täiel määral ka luteri kiriku kohta. Vaatamata tohutu suurtele muutustele, mis Baltimaades on toimunud, on luterluse usudoktriini alused jäänud tsaari ja mõisnike võimu ajast saadik muutumatuks.

Eesti evangeeliumi luteriusu kiriku põhikirjas, mis on vastu võetud 1949. aastal, on kirjutatud: «Eesti NSV-s

¹³ «Вопросы философии», 1961, № 8, lk. 149.

tegutseva Evangeeliumi Luteriusu Kiriku õpetuse aluseks on Vana ja Uus Testament, Apostlik, Nikea ja Atanaasiuse usutunnistus, Augsburgi muutmata usutunnistus ja teised kirjad, mis on võetud Liber concordiae¹⁴ kirjade kogusse.»¹⁵

Need luterliku usudoktriini alused on võetud EELK põhimäärusest, mis võeti vastu kodanlikus Eestis 1935. aastal¹⁶ ja mis omakorda peaaegu täielikult kopeeris tsaaristliku Venemaa 1832. aasta kirikuseaduse vastavat paragrahvi¹⁷.

Ka jutluste temaatika ja sisu näitavad, et luterluse dogmaatilised alused pole muutunud. Enamasti on jutluste aluseks traditsioonilised uue testamendi tekstid, mis räägivad müütilise Jeesuse Kristuse elust ja tegevusest. 1962. ja 1963. aastal väljaantud luteri kiriku kalendrites on sõnaselgelt öeldud, et seal jutlusteks soovitatavad piiblitekstid on välja valitud tsaariaegse Liivimaa konsistooriumi poolt.

Luterluse dogmaatilised usualused on jäänud muutumatuks, kuid praegune luteri kirik serveerib neid oma pooldajatele uut moodi. Tänapäeval ei pea rõhuv enamik usklikke usku jumalasse enam niisuguseks elujuhendiks, mida tuleks igal sammul arvestada. Usklikke huvitavad eelkõige igapäevase elu probleemid. Seepärast seletavad ka luteriusu pastorid piiblit elust võetud näidete varal, püüdes teha oma seletust tänapäeva inimesele arusaadavaks ja luua ühtlasi muljet, nagu oleks «pühakirjal» otsene tähendus ka käesoleva aja kohta.

Teiselt poolt lähevad pastorid vaikides mööda nendest piibelliketest ettekujutustest, nagu müüt maailma loomisest 6 päevaga ja paljudest teistest vana testamendi lugudest, mis isegi neile näivad nüüd «liiga vananenuina». Kirikus

¹⁴ «Konkordiarahmat» on 1580. aastal avaldatud luterluse usutunnistuskirjade kogu. Sisaldab «Augsburgi usutunnistuse» (1530), M. Lutheri suure ja väikese katekismuse (mõlemad 1529), «Augsburgi usutunnistuse apoloogia» (1531), «Schmalkaldeni artiklid» (1537) ja «Konkordiavormeli» (1577). Neis sisalduvad ristiusu põhidogmad olid juba tollal üle 1000 aasta vanad.

¹⁵ «Evangeeliumi Luteriusu Kiriku seadused Eesti NSV-s». ELK Konsistooriumi väljaanne. Tallinn, 1951, lk. 1.

¹⁶ «Riigi Teataja», 1935, Nr. 43, lk. 1147.

¹⁷ «Свод законов Российской империи», Москва, 1910, кн. III, т. XI, ч. I, lk. 29.

kasutatakse jutluste alusena harva vana testamendi tekste, sest just neis sisaldub naiivne vänaaegne ettekujutus kolmekorruselisest maailmast (taevas, maa, põrgu) ja loodusnähtustest. Jutlused ehitatakse nüüd üles uue testamendi, peamiselt evangeeliumide alusel. Nii soovitas EELK konsistoorium oma kirikukalendris jutluse alusena uut ja vana testamendi järgnevalt:

Aastad	Üldse soovitusi	Neist		Protsentides	
		uut testamendi	vana testamendi	UT	VT
1959	67	67	—	100	—
1960	64	63	1	98,4	1,6
1961	65	64	1	98,5	1,5
1962	65	63	2	96,9	3,1
1963	66	65	1	98,5	1,5
1964	65	62	3	95,4	4,6

Tõsi küll, erinevalt kõikidest eelnevatest aastatest oli 1965. aastal EELK konsistooriumi poolt soovitatud 65 piiblisalmi hulgas rõhuv enamik (58 ehk 89,2%) vana testamendi tekste ja ainult 7 (s. o. 10,8%) uue testamendi omi. Ent konsistooriumi katse vana testamendi tähtsust tõsta lõppes täieliku läbikukkumisega: jutlustes lihtsalt ei arvestatud neid soovitusi, sest veeuputuse lood, Paabeli torn ja taevamanna ilmselt ei sobi kokku XX sajandi inimese mõttelaadiga.

Kaasaegse luterluse kohanemine puudutab ka jutluste sisu. Mõnesid «pühakirja» seisukohti tõlgendatakse uut moodi. Üheks nendest vähestest kohtadest vanas testamendis, millele pastorid tänapäeval veel viitavad, on müüt «esiisast» Aabrahamist, kes olnud nii usuhull, et tahtnud oma ainsat poega jumalale põletamisohvriks ära tappa. Luterlus on seniajani kasutanud Aabrahami lugu usukindluse eeskujuna: tulevat tappa kas või oma ainus laps, kui see on jumala tahe.

Ent tohutu progress, mis on patriarhaalse korra ajast tänapäevani kõlbluse alal toimunud, ei lase nüüd enam tapmist, ammugi siis pojatapmist, usulis-kõlblise ideaalina kasutada. Seepärast tõlgendavad nüüd mõned pastorid seda müüti sootuks teisiti. Näiteks jutlustati 7. märtsil 1965. aastal Tartu Pauluse kirikus, et Aabrahami müüt

tähendavat hoopis tapmiskeeldu. Jumala ingel peatanud viimasel minutil Aabrahami käe, mis oli juba tõstnud noa pojale surmahoobi andmiseks.

On iseloomulik, et sotsialistlikus ühiskonnas on nii luterlus kui ka muud usundid sunnitud kohanema uute ühiskondlike tingimustega eelkõige nendes küsimustes, mis puudutavad uusi, sotsialistlikke suhteid inimeste vahel. Sõdade ja tapmise hukkamõistmise kõrval on niisugusteks küsimusteks uus suhtumine töösse, naisesse jms. Piibel avab selliseks kohanemiseks suured võimalused, kuivõrd ta sisaldab inimvahekordade kohta abstraktseid ja vastuolulisi seisukohti, kust võib välja lugeda, mida tahetakse.

Kiriku ideoloogia kohanemise üheks põhjuseks on usklike teadvuses säilinud usukujutluste muutumine. Tänapäeva uskliku ettekujutus üleloomulikest jõududest on tavaliselt ebamäärane ja ähmane. Enamik luterlasi ei pea nüüd jumalat habemikuks taevataadiks, antropomorfseks taevaseks valitsejaks, nagu see oli veel sajandi vahetusel, vaid mingiks kehatuks vaimseks algeks. Enamik tänapäeva usklikke ei tunnista üldse kuradi ja inglite olemasolu, rääkimata endisaegsetest konkreetsetest-meelelistest kujutelmadest nende kohta. Religioosete kujutelmade ähmastumine kajastub ka jutlustes, milledes üleloomulikke jõude iseloomustatakse kehatute vaimudena või koguni uskliku psüühilise seisundina (niinimetatud «religioosne kogemus»).

Nii näiteks väideti jutluses, mille EELK peapiiskop pidas 25. märtsil 1962. aastal Tallinna Kaarli kirikus, et vanaaegsetel piltidel pole ingleid õigesti kujutatud. Endiste aegade kunstnikud maalisid ingleid võimsate tiivuliste olenditena, kes end inimestele ilmutavad hiilgavate riidega ja uhkes poosis. Inglid polevat aga hoopiski mitte niisugused. Inglid ilmuvat inimestele täiesti märkamatuks ning ainult neilt kuulnud rõõmusõnumi kaudu saavatki inimesed teada, et neil on olnud «tegemist» jumala saadikutega. Muutuvad ajad, muutuvad kujutelmad.

Kõige selgemini nähtub luterluse kohanemine tänapäevaga sellest, millistele küsimustele ja usuideoloogia külgedele luteri kiriku vaimulikud nüüd oma jutlustes peamist tähelepanu pööravad. Omal ajal oli jutluste teravik suunatud eelkõige teaduse ja maise elu «kiusatuste»

vastu. Praegusel ajal pöörab luteri kirik vähe tähelepanu loodusteaduse saavutustele, religiooni ja loodusteaduse vahekorra küsimustele.

Kirik oli sunnitud taganema loodusteaduse ees, mis viimastel aastasadel on jaganud religioonile ühe purustava löögi teise järel. Teiselt poolt veendus luteri kirik oma kogemuste najal, et usu moderniseerimine «liberaalse» teoloogia vaimus viib ummikusse ja seepärast ei püüagi ta enam oma dogmasid loodusteaduse uutele saavutustele vastavalt muuta ning korrigeerida. Loobunud usu ja mõistuse otsese kooskõlastamise katsetest, kaldus luterlus teise äärmusse. Ta püüab religiooni ja teadust teineteisest eraldada, deklareerides, et need asuvad hoopis erinevatel tasapindadel. Teadus olevat mõistuse valdkond, usk aga südame ja tunnete ala. Usu ja teaduse eraldamine on võte, mille abil luteri kirik katsub usule teaduse kõrval kohta säilitada ning ühtlasi hoidub kõrvale teaduse kriitika eest. Muutunud jõuetuks teaduse ees, püüab tänapäeva luterlus loodusteadusest vargsi mööda hiilida.

Loodusteaduse formaalne tunnistamine kaasaegse luteri kiriku poolt ei tähenda sugugi, et viimane oleks kapituleerunud teaduse ees ja loobunud võitlusest. Teadusevastane poleemika käib nüüd enamasti varjatult. Pastorid on sunnitud sõnades tunnistama teaduse ja tehnika saavutusi, ent samal ajal püüavad nad vähendada teaduse osatähtsust inimühiskonna elus, piirata teaduse tegevussfääri ja koguni teadust halvustada.

Sealjuures pole kiriklik teaduse «tunnustamine» kunagi tõeline ega täielik. Teadust tunnustatakse vaid niivõrd, kui võrd ta otseselt ei ähvarda religiooni. Luterlus jätab teadusele õiguse seletada ainult nähtava, materiaalse maailma, nagu pastorid armastavad ütelda — «käegakatsutava maailma» fakte. Loodusteadusest tulenevate filosoofiliste üldistuste, materialistlike maailmavaateliste järelduste vastu peab kirik ägedat, sageli avalikku võitlust.

Teaduse valdkonnast jäetakse välja vaimse elu nähtused, eriti üksikisiku sisemaailm, mille ees inimühiskond kuu-
lutatakse jõuetuks. Pealegi piirab luteri kirik teaduse tegevuspiirkonna ainult loodusega. Teadusliku ühiskonnakäsituse olemasolu luterlus lihtsalt ignoreerib, kuna inimene vaid oma «loomupärase piiratuse» tõttu otsivat «põhjusti

väljastpoolt — alates halva ilma ja lõpetades ajalooliste ning sotsiaalsete tingimustega».¹⁸

Ning kõigele sellele lisaks väidab kirik, et meile polevat üldsegi mitte nii tähtis teada, kuidas on ehitatud maailm, kuivõrd on vaja teada, kuidas õigesti elada, et saavutada «igavene õndsus», s. o. asetatakse raskuspunkt religioos- sele kõlblusõpetusele, mis reguleerivatki ühiskonna elu.

Võitlus religiooni ja teaduse vahel kestab, ent nüüd juba sellistes tingimustes, kus teadus ründab kogu rindel, kirik aga on sunnitud hoiduma avalikust lahingust loodus- teadusega ning püüab seepärast teadust veel kusagilt salaja salvata. Peamiseks võitlustandriks luterluse ja tea- duse vahel on nüüd muutunud ühiskonna elu probleemid, eriti moraali küsimused. Ning siingi pole midagi põhimõt- teliselt uut. Muutunud on tingimused, muutunud on võit- lusvõtted, -vormid ja -taktika, ent põhimõtted on jäänud samadeks. Mitte värsket viina pole protestantlus valanud usu aegunud lähkritesse, vaid ristiusu vana, liisunud viina püütakse panna uutesse lähkritesse, et anda talle värskemad väljanägemist.

3. Usulis-kõlbelised manitsused — luteri kiriku jutluste peasuund tänapäeval

Miks pöörab tänapäeva luterlus üha rohkem tähelepanu ühiskonna elu küsimustele ja kristlikule moraalile?

Eelkõige sellepärast, et teaduse edusammude ja rahva- hulkade silmaringi laienemise tõttu talle muud üle ei jää. Tänapäeval oleks mõttetu mitte tunnistada teaduse ja teh- nika edusamme, kuid hea ja kurja, andeksandmise, ligi- mesearmastuse jms. ümber saab veel kuidagi keerutada. Selline taganemistaktika on luterluse poolt väljakuuluta- tud usu ja teaduse vahelise «tööjaotuse» praktiline väl- jendus.

Selle taktika sügavamad põhjused peituvad meie sajandi tohutu suurtes ühiskondlikes muutustes. Proleta- riaadi maailmaajaloolised saavutused, sotsialismi täielik ja lõplik võit, üldrahvalikud jõupingutused kommunismi ülesehitamiseks ning uue inimese kujunemine, võitlus rahu

¹⁸ «Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku aastaraamat», Tallinn, 1956, lk. 24.

eest ja paljud muud sotsiaalsed nähtused sunnivad meie maal kirikuid üha enam tegelema ühiskonna elu sündmuste religioosse tõlgendamisega. Ka raja taga köidavad inimeste tähelepanu sotsiaalsed muutused — üleminek kapitalismilt sotsialismile, mis on toimunud paljudes maa-
des, sotsialistliku maailmasüsteemi võimsuse kasv, kahe vastandliku sotsiaalse süsteemi võitlus, imperialismi koloniaalsüsteemi lagunemine, samuti kapitalistliku ühiskonna vastuolude teravnemine. Kirik arvestab seda. Välismaises protestantluses domineeriv «uus ortodoksia» ongi kapitalismi üldkriisi religioosne peegeldus, katse seletada usu-
liste põhjustega kõiki eraomandusel rajaneva ühiskonna pahesid ja vastuolusid. «Uue ortodoksia» laialdane levik välismaal avaldab omakorda mõju ka Nõukogude Balti-
kumi luteriusu kirikute praegusele ideoloogiale.

Vastavalt protestantliku neo-ortodoksia vaimule vih-
javad luteri kiriku pastorid jutlustes sageli ühtedele või teistele puudustele meie elus, kasutavad selleks mõnikord isegi meie ajakirjanduses ilmunud kriitilisi artikleid ning teevad sealjuures täiesti meelevaldse järelduse, et kõik need puudused olevat usu languse tagajärg. Nii jutustati Tallinna Toomkirikus 27. augustil 1961. aastal ümber «Nõukogude Naises» ilmunud artikkel «Miks purunevad perekonnad?» ja tehti põhjendamatu järeldus — lahkkelid perekonnaelus olevat uskmatus tunnus ja tulemus.

Teine näide. 14. juulil 1963. a. loeti Tallinna Kaarli kirikus peaaegu tervenisti ette noorkirjanik Juhan Saare allegooriline jutustus «Tõe matmine», milles autor paljastab isikukultust ja meelevaldsust ning näitab, et tõde ei saa surmata. Ent jutlustaja tegi ettelõuetust ise täiesti meelevaldse järelduse, väites, et niimoodi olevat ka «kristliku tõega», mida tahetavat mätta, kuid mis jäävat elama.

Kriipsutades alla elus esinevaid puudusi ja tehes üksiknähtustest põhjendamatu üldistusi ning järeldusi, «unistavad» mõned vaimulikud, et meie maa, kus toimub usu langus ja ateismi massiline levik, on ajalooliselt lühikese perioodi jooksul teinud niisuguseid edusamme, mida imetleb kogu maailm, et just meie ateistlik kodumaa rajab inimkonnale teed helgesse tulevikku — kommunismi. Eks see näita kõige paremini, et usu langus ei pidurda ühiskonna elu.

Tänapäeval on kirikul nõukogude ühiskonnas raske otse ja avalikult moonutada ühiskondlike sündmuste

mõtet. Ühiskonna elu muutub ja areneb meie päevil väga kiiresti. Inimesed jälgivad pidevalt nii meie kodumaal kui ka rahvusvahelisel areenil toimuvate sündmuste kulgu. Meie ajakirjandus, raadio ja televisioon annavad sündmustele arusaadava, teaduslikult põhjendatud, marksistlik-leninliku seletuse. See on otseseks hoobiks religioossele ühiskonnakäsitlusele. Seepärast tunneb kirik tänapäeval erilist huvi üksikisiku, ta suhete ja käitumise, eeskätt isiksuse kõlbeliste probleemide vastu.

Luterlus kui spetsiifiline kodanlik usundivorm on juba oma tekkimisest peale tuginenud individualistlikule psühholoogiale ning on ise alati levitanud individualistlikke meeoleulusid. Individualistliku psühholoogia jäänused väljenduvad nüüd selles, et sageli puuduvad usklikel ühiskondlikud ideaalid ja nad sulguvad oma isiklike huvide kitsasse ringi. Niisugused usklikud pole teinekord suuteli sedki elu suurte ühiskondlike probleemide seisukohalt käsitada ja käsitlevad kogu elu, sealhulgas ka ühiskondliku tähtsusega sündmusi, oma isikliku «Mina» subjektivistlikult positsioonilt. Mõned koguni uhkeldavad sellega, et usk neid ühiskonna probleemidest kõrvale juhib ja nende pisi-minale näilikku rahu pakub. Nii kirjutab üks usu kaitsja: «Sõjapäevil purustas lennurünnak meie kodu ja kodulinn suitses varemeis. Olime sunnitud rändama hulk kilomeetreid sinna, kus olid meie omaksed, kellede juurest leidsime peavarju. Kõikjal ümbritses meid sõjakära ja ahastavad inimesed. Meiega oli kaasas meie usklik ema. Ta ei kaotanud hetkekski rahu ja sisendas meilegi rahu. Kui jõudsime pärale, ütles ta: «Sain kaks päeva rännata läbi kodumaa ja vaadelda uusi paiku, näha nii palju ilusaid looduspilte, kuis olen tänulik jumalale, et ma seda võisin, et ma tohtisin näha, kui imeilus on mu kodumaa.»¹⁹

Nautida looduspilte siis, kui kõrval on ahastus, kui inimesed surevad, kui rahvas võitleb fašismi vastu, oma olemasolu eest! Rahvasuu on niisugusele käitumisele juba ammu andnud õige nime: pidu katku ajal. Õnneks esineb sellist küünilist individualismi isegi usklikte seas vähe. Veelgi vähem on neid, kes esitavad selle egotsentrilise ükskõiksuse ümbritseva elu suhtes inimese ideaalse omaduse pähel

¹⁹ «Küsimuste ja Vastuste» toimetuse 1965. aasta jooksev arhiiv.

Kuigi religioosne ellusuhtumine on oma olemuselt individualistlik ja ühiskonnavastane, suunab usklite tunded ja mõtted sellele, kuidas «päästa» omaenese hing, siiski on usklikud tegeliku elu mõjul enamuses paremad kui ülaltoodud kirja autor kujutab.

Luteri kiriku jutlustes arvestatakse sellega, et usklik inimene on vähemalt natuke individualist. Sellepärast tõlgendataksegi suuri ühiskondlikke probleeme kitsalt usulis-moraalsetena, mida omakorda käsitletakse üksikisiku vaatevinklist.

8. augustil 1965. aastal jutlustati Tallinna Jaani kirikus peotäiele leerilastele ning sületäiele uudishimulikele, et meile ei olevat tähtis mitte maailma ajalugu, vaid meie enese isiklik elulugu. «Viimses kohtus» ei küsitavat inimeselt, kuis on maad ja rahvad elanud ning arenenud, vaid küsitakse, kuidas elasid sa ise. Kui aga maailma ajaloo järgi ei määrata inimese kohta «hauataguses elus», vaid selle järgi, milline on meie oma elulugu, siis tuleb usklikel mõelda oma käitumisele, oma elule, mitte aga maade ja rahvaste saatusele. Niisugune individualistlik ellusuhtumine läbib punase niidina enamikku luteri kirikus peetavaid moraalijutlusi.

Moraali küsimusi puudutavad pastorid aga peaaegu kõikides jutlustes, samuti usukommete täitmise juures peetavates kõnedes ja epistlites. Ristiusu kõlbelistest manitsustest rõhutatakse neis eriti kahte küsimust — kümnet käsku ja usulis-eeetilist arusaamist elu mõttest.

Ristiusu käsuõpetus koosneb mitmesugustest nõuetest. Temas on: 1) puhtusulised manitsused (mina olen issand sinu jumal, sul ei pea olema teisi jumalaid minu kõrval; ära võta issanda, oma jumala nime ilmaasjata suhu); 2) poolusulised nõuded (pühitse pühapäeva); 3) elementaarsed inimeste ühiselu reeglid, mida rahvahulgas on aastatuhandete jooksul välja töötanud võitluses sotsiaalsete ja kõlbeliste pahede vastu (austa oma isa ja ema; ära tapa; ära riku abielu; ära varasta jt.) ning 4) kõigi nende manitsuste usuline tõlgendus ja religioossed ähvardused-sanktsioonid, et käsuõpetusest kinni peetaks (käsuõpetuse kokkuvõttes on öeldud: «Mina issand, sinu jumal, olen kiivas jumal, kes vanemate pahateod nuhtleb laste kätte kolmanda ja neljanda põlveni, nende kätte, kes mind vihkavad... Mis see on? Jumal ähvardab nuhelda kõiki, kes astuvad üle neist käskudest ja neid rikuvad. Sellepärast

meie peame tundma hirmu ja kartma jumala viha ega midagi tegema niisuguste käskude vastu»²⁰).

Usulised ja mitteusulised nõuded ning seletused on kümnes käsus aegade jooksul niivõrd tugevasti ühte kasvanud ja omavahel läbi põimunud, et paljud inimesed — eriti need, kes kasvasid kodanlikus Eestis ja said noorusel usulise kasvatuse — ei näe ristiusu kõlbelistes manitsustes midagi halba. Nad samastavad inimühiskonna arengu käigus väljakujunenud elementaarsed ühiselu reeglid kristliku moraaliga, mida teoloogid esitavad «jumala käskudena». Paljusid usklike hoiab kiriku rüpes just see religiooni külg: nad on veendunud, et ligimesearmastuse, andeksandmise jne. jutlustamisega õpetab usk head tegema ning muudab inimese paremaks ja õilsamaks. See on esimene põhjus, miks jutlustes moraalist ja käsuõpetusest palju juttu tehakse.

Teiseks arvestab kirik seda, et lihtsad inimeste kooselu reeglid, niisugused nagu viisakus, tagasihoidlikkus ja enesevalitsemine teiste inimestega läbikäimisel, austus oma vanemate ja üldse vanemate inimeste vastu jms. puudutavad otseselt iga inimese elu, mõtteid ja tundeid. Seepärast on ka kümnes käsus sisalduvaid elementaarseid üldinimlikke moraalireegleid võimalik kasutada neile inimestele lähenemisel, keda kiriklik dogmaatika ei huvita.

Kolmandaks on elementaarsed kõlblusnormid kaunis püsivad. Nad on ühised mitmesugustele klassidele ja kanduvad üle ühest ajastust teise. Samasugusele universaalsusele ja klassidest «kõrgemal» seismisele pretendeerivad ka ristiusu kõlbelised manitsused. Kirik väidab, et religioosne moraal on igavene ja absoluutne ning kõlbab ühtmoodi nii ekspluataatorlikus kui ka sotsialistlikus ühiskonnas. Elementaarsete ühiselunormide kasutamine ristiusu käsuõpetuses tugevdab seda illusiooni ja tõstab religiooni autoriteeti usklike silmis.

Tegelikult on ristiusu käsuõpetuse ettekirjutused niivõrd abstraktsed, kitsad ja ühekülgsed, et elus on nende järgi käia hoopiski võimatu.

Klassiühiskonnas soovitas kirik elementaarseid ühiselu reegleid ainult rõhututele, mitte aga ekspluaterijatele. Ristiusu kiriku moraal on alati ühte langenud rõhujate

²⁰ «Dr. Martin Lutheri Väike Katekismus 1529», E.E.L.K. Sisemisjoni Seltsi Kirjastus, Tallinn, 1935, lk. 17.

moraaliga. Ekspluateerijate nurjatuse on ristiusk tegelikult alati õigustanud, kuigi ta vahel sõnades on mõnegi pahe silmakirjalikult hukka mõistnud. «Ristiusu sotsiaalsed printsiibid õigustasid antiikaja orjapidamist, ülistasid keskaja pärisorjust ja vajaduse korral oskavad nad — olgugi pisut hädise näoga — kaitsta ka proletariaadi rõhumist,» kirjutas K. Marx²¹.

Ekspluateerimisele rajanevas ühiskonnas ei saagi olla üldist, kõikidele inimestele ühist moraali. Ristiusu kõlbelsed manitsused on seepärast sõnakõiks, illusioon, mis uinutab rõhutute vastupanujõudu.

Mis tahes õpetuse kriteeriumiks on elu, praktika. Ajalugu näitab, et ristiusu moraal ei ole muutnud inimesi paremaks. Ristiusu õitseajaks oli julm keskaeg, lakkamatute sõdade, usutülide, inkvisitsiooni, vaimupimeduse ja nõiaprotsesside aeg. Üksteise austamise ja ligimesearmastuse asemel õhutas kirik hoopis ususallimatust ja tülisid. Alles 25. juulil 1965. aastal tunnistati Tallinna Kaarli kirikus peetud jutluses, et selle sallimatuse järelkajad on säilinud tänapäevani. Enamik usklikke tõepoolest suhtub sallimatult teiseusulistesse, eriti aga ateistidesse.

Seda, et ristiusk pole suutnud inimesi paremaks muuta, on sunnitud tunnistama mõned vaimulikudki. Berliini-Brandenburgi piiskop Günter Jacob möönis jutluses, mille ta pidas Tallinna Jaani kirikus (septembris 1965), et kuigi piibli järgi Kristus on maailma valgus (Joh. 8, 12), omeli pole kristlus oma 2000-aastase olemasolu jooksul maailma valgemaks muutnud. Piiskopi arvates seisvat see ülesanne alles ees.

Ent 2000 aastat on isegi inimühiskonna ajaloo mastabis küllalt pikk aeg. Pealegi oli ju ristiusk Lääne-Euroopas aastasadu valitsevaks ideoloogiaks. Kui ristiusu moraal selle aja jooksul inimesi õilsamaks ei muutnud, siis tõendab see veelkordselt, et usk kõlbluse progressile kaasa ei aita. Pole absoluutselt mingit alust loota, et usk nüüd võiks äkki inimesi õilsamaks muutma hakata. Usu olemus pole ju muutunud, küll aga on ta ise minevikuga võrreldes jõuetuks ja kiduraks jäänud.

Aastasadade jooksul taevani üles kiidetud ristiusu moraal on parimal juhul jõuetu ja eluvõõras illusioon, halvimal juhul aga vägivalla teadlik õigustamine. «Ristiusu

²¹ K. Marx ja F. Engels, Religioonist, Tallinn, 1963, lk. 62.

sotsiaalsed printsiibid kuulutavad kõik häbiteod, mida rõhujad rõhutute kallal korda saadavad, kas õiglaseks karistuseks pärispatu ja muude pattude eest või katsumusteks, mida issand inimestele nende pattude lunastamiseks oma otsatust tarkusest saadab,» kirjutas K. Marx 1847. aastal. «Ristiusu sotsiaalsed printsiibid jutlustavad argust, enesepõlgamist, enesealandamist, allaheitlikkust, alandlikku meelt...»²²

Muidugi pole ristiusu kõlbelistel manitsustel meie ühiskonnas enam endist orjastavat klassisisu, ent passiivsust, jõuetust ja alandlikkust sisendavad nad tänapäevalgi. Meie elu ja aeg vajavad aga julgeid, teotahtelisi ja elurõõmsaid inimesi, kes mitte üksnes unistavad paremast tulevikust, vaid päev-päevalt raskusi kartmata selle eest ka võitlevad. Me vajame inimesi, kes on inimlikult suured oma mõtetes ja tegudes, kes mõistavad oma jõudu ja oskavad seda kasutada; mitte aga selliseid, kes tunnevad haiglast rahuldust enesealandamisest ja õhkavad koos sageli kasutatava kirikulauluga:

«Oh, isa, las' meid väikseks saada,
et suureks saaksid Sina meis...»

Mis puutub niisugustesse lihtsatesse inimeste ühiselu reeglitesse, nagu «ära tapa», «ära varasta», «ära riku abi-elu» jt., mida kirik nüüd eriti armastab alla kriipsutada ja mida ta ristiusu teeneks loeb, siis ehib usk end siin võõraste sulgedega. Need elementaarsed moraalinõuded ei ole hoopiski usulised, nad on tekkinud ammu enne ristiusku rahvahulkade ühise elu ja töö käigus. Religioon allutas juba kauges minevikus mõned neist moraalinormidest endale ja andis neile väära, usulise käsitle, mis ei arvesta kohta ega tingimusi. Peab ju kirik tänapäevani tegelikult kõige tähtsamaks esimest, puhtusulist käsku: «Mina olen issand, sinu jumal. Sul ei pea olema teisi jumalaid minu kõrval.» Muud käsud olevat vaid selle täienduseks, nagu väideti Tallinna Toomkirikus 17. juulil 1960.

Niisiis, rõhutades käsuõpetuses kajastuvaid elementaarseid inimeste kooselu reegleid, püüab kirik poolehoidu võita võõraste teenete arvel.

Teiseks sõlmküsimuseks tänapäeva moraalijutlustes on elu mõtte probleem.

²² K. Marx ja F. Engels, Religioonist, lk. 62.

Küsimus sellest, milles näeb inimene oma elu mõtet ja eesmärki, mille nimel ta elab ja mille poole ta püüdleb, on tõepoolest väga tähtis. Inimene, kes avasilmi läheb läbi elu, suudab sügavamalt aru saada elu tõelisest väärtusest ning teadlikult kaasa aidata ühiskonna progressile. On ju meie maal iga inimese ühiskondlikult kasulik töö ja tegevus, olgu see pealtnäha nii igapäevane ja tagasihoidlik kui tahes, panuseks kommunistliku ühiskonna ülesehitamise maailmaajaloolisse protsessi. Teiselt poolt arenevad inimeste ideelised, moraalsed omadused just ühiskondlikult kasulikus töös, nende kogemuste najal, mida rahvahulgad omandavad võitluses kommunismi eest. Selles võitluses tunnetab inimene kollektiivi jõudu, oma kohta ja osa ühiskonnas. Ega kirikutegelased viimastel aastatel asjata nendi, et kõige suuremaks ohuks religioonile on inimese enesekindlus, tema veendumus, et ta ise kõike suudab ja ilma jumala abita kõigega hakkama saab.

Mida seab kirik vastu inimeste igapäevastele elukogemustele? Ta püüab külvata neisse ebakindlust, kõigutada inimeste loomupärast usku oma jõusse. Tänapäeva inimene on nagu hulgas, kes sihitult, ilma eesmärgita elab elu piserõõmudest, jutlustati Pärnu Elisabeti kirikus 2. juunil 1963. aastal. Niisugune inimene käituvat elus nagu see, kes on sattunud mudasohu: ta hüppab laugaste vahel mättalt mättale, kuni ükskord laukasse vajub. Uskmatute elul polevat õiget eesmärki ega mõtet, nad lihtsalt olelevat siin maailmas. Ainult usk aitavat inimest tõusta kõrgemale igapäevastest askeldustest ja mõelda nn. «viimsetele asjadele», mõelda elu ja surma üle. Ainult usk andvat sellega inimesele arusaamise elu mõttest, tema kohast elus, andvat talle pideva eesmärgi (hauataguse õndsuse) ega laskvat õnnetustel ja haigustel inimest rivist välja lüüa ning teed kaotada.

Niisugused jutlused on tänapäeva luteri kirikus tüüpilised. Seepärast vaatleme nendes esitatud mõtteid veidi lähemalt.

Pole õige, et «tänapäeva inimene» elab sihitult elu piserõõmudest. Nii on see tõepoolest paljude inimestega kapitalistlikes maades. Meie sotsialistlik ühiskond erineb eelnevatest ühiskonnakordadest inimeste teadlikkuse poolest. Kui antagonistlikus klassiühiskonnas ainult üksikute klasside eesrindlik osa seab endale teadlikke ühiskondlikke eesmärke, siis sotsialistlikus ühiskonnas esmakordselt

inimkonna ajaloos elab ja töötab kogu ühiskond ühise suure eesmärgi nimel. Nõukogude rahvas ehitab aktiivselt ja teadlikult kommunistlikku ühiskonda.

Iseküsimus on, kas kõik inimesed on tunnetanud seda eesmärki ja kui sügavalt nad seda on teinud. Me küsisime 774-lt tööliselt, teenistujalt ja üliõpilaselt, kas nad on sellele mõelnud, milles seisneb nende elu mõte. Rõhuv enamik — 631 inimest ehk 81,5 protsenti küsitelduist — vastas jaatavalt. Ent 130 inimest, s. o. 16,8 protsenti küsitelduist vastas, et nad pole sellele kunagi mõelnud. 13 vastust (1,7 protsenti) olid ebamäärased.

Järelikult mitte kõik inimesed ei näe veel kaugemale oma igapäevastest askeldustest ega ole endale selgeks teinud, milles seisneb nende elu tõeline mõte. Tõsi, neid on vähe, kuid neid on. Seda asjaolu kasutabki kirik, kui ta inimestele oma usulis-fantastilist elukäsitust pakub.

Mida siis peab kirik kõrgemaks nõukogude inimeste vahetust praktilisest ülesandest ehitada üles kommunism, kus viiakse täielikult ellu partei õilis põhimõte «kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel»? Mis tahes usund peab tähtsamaks hauataguse hingeõndsuse saavutamist. Selles seisnevat elu «viimne mõte» ja kaugem eesmärk. Elu «taevariigis» olevat palju tähtsam kui üürrike maa-pealne elu, mis olevat ainult ettevalmistus «igaveseks õndsuseks» pärast surma.

Surmamõtteid levitatakse eeskätt muidugi elatanud inimeste hulgas, kes moodustavad kirikuliste absoluutse enamuse ja kes tõepoolest sageli surma peale mõtlevad. Ent surmahirm ja ülemäärane «huvi» surma vastu on suures osas religiooni enda poolt üles õhutatud, sest just kirik targutab lõputult surma ümber ja hirmutab usklikke sellega, «mis tuleb siis, kui viimne tunnike kätte jõuab». Mitteusklik võtab elu ja surma tavaliselt loomulike nähtustena, ei arutle liiaks surma üle ega otsi olematut «väljapääsu» paratamatust tegelikkusest.

Religiooni kõlbelseks ideaaliks on aga inimene, kes oma elu hauatagustele illusioonidele allutab. Kõik muu — käsuõpetusest kinnipidamine, ligimesearmastus, alandlikkus ja «patutunnetus» ning isegi inimese «kütsetöö» — olgu vaid vahendid teel taevariigi poole. «Jumala palge järgi loodud inimene, otsi oma elu mõtet ja väärtust sealt, kus see tõesti asub — inimese osaduses püha jumalaga!» nõudis EELK piiskop oma karjasekirjas palvepäevaks

küünlakuul 1948. aastal. «Elu mõtteks ei ole mitte tööga saadavad viimsed asjad, vaid jumal ja tema tahe,» korraldab Tallinna Jaani kirikus 1965. aasta oktoobrikuus.

Muidugi ei vii religioosne elu mõte tänapäeva usklikku mitte alati otseselt eemale igapäevasest tööst ja elust. Usk on selleks liiga jõuetuks jäänud. Ent ta allutab uskliku mõttemaailma tolele illusoorsele eesmärgile, piirab ta silmaringi, muutub kinnisideeks, mis ei lase elu näha avasilmi.

Religiooni peamine kahjulikkus tänapäeval seisabki selles, et ta takistab usklike mõistmast, et inimese elu tõeline mõte on seotud ühiskonnaga, tööga, materiaalse ja vaimse kultuuri väärtuste loomise ja edasiandmisega, armastuse ja lastekasvatamisega, kõige sellega, mis viib ühiskonda edasi. Elu õigeks mõistmiseks on vaja teaduslikku maailmavaadet, avarat silmaringi, kõrget mõtte- ja tunde kultuuri. Kommunistlik kasvatus, mille lahutamatuks osaks on ateistlik selgitustöö, taotlebki niisuguse inimese kujundamist, kes mineviku eelarvamustest vabana ühendab endas vaimse rikkuse, kõlbelise puhtuse ja kehalise täiuslikkuse.

Laste ateistlik kasvatus perekonnas

P. Kelk

Laste ateistliku kasvatamise vajalikkus ja tähtsus

NLKP XXII kongressi otsused ja Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm suunavad meid kommunismi ülesehitamisele meie kodumaal.

Lähema kahekümne aasta jooksul luuakse kommunismile üleminekuks vajalik materaal-tehniline baas. Selle baasi loomise kõrval on tarvis kasvatada uut inimest, kujundada inimese teadlikku suhtumist kommunismisse.

Inimeste kommunistliku teadlikkuse kujundamisel on oluliseks momendiks inimeste teadvuses ja käitumises veel säilinud kapitalismi iganditest, eelkõige religioosetest tõekspidamistest jagusaamine. Me ei tohi, meil ei ole õigust oodata, kuni igandid meie praktiliste edusammude mõjul iseenesest kaovad.

Iga päev puutume kokku püünistega, mida kirikutege-lased, eriti aga sektandid, punuvad noorte ümber, selleks et neid oma võrku saada, oma ideoloogiat neile peale suruda. Õpetus nõukogude koolis on materialistlik. Elu on ammugi ümber lükanud religiooni väärdõpetuse. Paraku on meil aga veel inimesi, kes vaevlevad usuliste kujutluste küüsis, usuvad jumalikesse jõududesse, jumala tahtesse ja hauatagusesse ellu. Need kujutlused takistavad meie elu edasiarendamist ja kommunistliku ühiskonna ülesehitamist. Seepärast peab ka perekond noorte ateistlikul kasvatamisel senisest kindlmaid ja otsustavamaid samme astuma. Kodu peab aitama kujundada lapses materialistlikku maailmavaadet, peab talle andma teaduslikke teadmisi meid ümbritsevast maailmast ja ühiskondlikest suhetest.

Kodune kasvatus avaldab nii või teisiti mõju kujuneva noore inimese hingeelule ja mõttemaailmale. Meie kodudes on veel vanaemasid ja tädisid, kes kahjuks jutustavad lastele sisukate lookeste ja muinasjuttude asemel müüte «kõikvõimsast» jumalast. Vahel hirmutatakse lapsi (eriti siis, kui nad pahandust teevad): «Taevaisa näeb kõike ja karistab sind.» Tuleb ette ka juhtumeid, kus lapsi tassitakse palvemajja ja kirikusse, sunnitakse neid «taevaisa ja issanda» ees põlvili laskuma, harjutatakse maast-madalast kirikule raha annetama, muserdatakse lapse hinge ja sisendatakse temasse varakult mõtet, et kogu meie elu pole muud kui jumala tahte alistumine, tema tahte järgi elamine, selleks et saavutada kord igavene elu jumalariigis.

Vanemate selline käitumine on kirikutegelastele äärmiselt meeltnööda, sest on ju laste usuline kasvatamine kiriku tuleviku küsimus.

Omajal ajal seadis luteri kirik sisse regulaarse laste «katsumise» koolis ning kodus, et kontrollida vanemate tegevust laste religioosel kasvatamisel. Noorte usulise kasvatamise üheks peamiseks vormiks oli usuõpetus koolis ja leeriõpetus, mille ekspluataatorlikus ühiskonnas peaaegu kõik noored läbi pidid tegema. Meie seadustega on kirikul ja usuorganisatsioonidel keelatud alaealiste religioosne kasvatamine. Seepärast püüavad kirikutegelased kanda usulise kasvatuse raskuspunkti perekonda, viidates isegi sellele, et RKN 23. I 1918. aasta dekreedil «Kiriku riigist ja kooli kirikust lahutamise kohta» järgi on kodanikel lubatud õppida ja õpetada religiooni eraviisiliselt.

Jutlustes kutsuvad vaimulikud kirikulisi pidevalt üles laste usulisele kasvatamisele. Nii tehakse seda EELK peapiiskopi karjasekirjas palvepäevaks 19. küünlakuu päeval 1964. aastal, mis loeti ette kõikides luteriusu kirikutes. Leerilaste õnnistamisel tänavad pastorid vanemaid, kes kasvatavad lapsi usu vaimus ning seavad neid teistele eeskujuks.

10. märtsil 1963. aastal nurises pastor Tallinna Jaani kirikus, et koolis pole usulist kasvatust. Ta ütles: «Jeesuse õpetust nii kardetakse, et lastest hoitakse see eemal» ja küsis kirikulistelt: «Kas ka teie teete nii, et ei anna eeskujut neile, kes teie järel käivad?» (s. o. lastele).

4. märtsil 1962. aastal rõhutas Tallinna Toomkiriku pastor, et «meiega ei tohi ristikogudus välja surra. Ärge kartke oma haritud lastele jumalast rääkida.»

30. augustil 1964. aastal kutsus Halliste pastor jutluses lastevanemaid üles kasvatama lastes ustavust jumalale, kuna ta «on inimese hingerahu ja õnne allikas».

Vajadust kasvatada lapsi religiooni vaimus rõhutavad kõik luteriusu pastorid. Nad peavad seda väga tähtsaks. Neist ei jää sugugi maha sektantide presbüterid ja jutlustajad. Ühes 1962. a. peetud koduses palvetunnis kutsus keegi sektantide jutlustaja-vend lastevanemaid üles hooliga jälgima, mida lapsed loevad. Raamatutes olevat palju niisugust, mis polevat jumalale meelepärane. Ei olevat hea, kui noored loevad kommunismist, kõikide inimeste võrdsusest, võitlusest rõhujate vastu. See olevat jumala tahte vastu. «Tema üksi (s. t. jumal) juhib inimeste töid ja toimetusi, tema tahteta ei kuku lehtki puu otsast. Ärge laske ässitada oma lapsi üles õnnistegija vastu, sest ainult tema toob teile ja teie lastele õnne ja rahu.» Mõte on selge — sisendage oma lastesse usku jumalasse.

Peamiseks usklike säilimise koldeks on perekond. Laste ja alaealiste religioosne uimastamine on kindlalt seotud vanemate usklike perekonnaliikmete mõjuga. Vesteldes usklikega jõuame sageli välja tõeni, et rõhuv enamik neist on muutunud usklikeks koduse kasvatus mõjul.

Vanematel muidugi on õigus ja kohustus oma lapsi kasvatada. Pole aga sugugi ükskõik, millises vaimus nad seda teevad. On otseselt keelatud sundida lapsi usukombeid täitma, kirikus käima, usulist kirjandust lugema. Nõukogude seadused ei luba kellelegi vägivaldselt religiooni peale sundida. Leidub aga siiski vanemaid, kes seda teevad, tuginedes oma vanemlikele õigustele. Ühes Tallinna apostliku-õigeusu kirikus põlvitas pühapäevahommikul jumalateenistusel kolme- kuni nelja-aastane väikemees ema kõrval külmal kivisel kirikupõrandal. Kui laps tõusta püüdis, tõmbas ema ta uuesti enda kõrvale põlvili. Ja kui kirikuteener usklikest raha kogus, ei pannud ema ise raha korjandusvaagnale, vaid andis selle lapsele ja laskis tal kirikule annetuse teha. Ilmselt ei olnud too noor naine endale selgeks teinud, et vanemate kohus on kasvatada ühiskonnale järelkasvu, kasvatada uusi elujulgeid ühiskonnaliikmeid, mitte täiendust kogudusele. Nähtavasti ei mõistnud ta, et laps vajab kasvamiseks ja arenemiseks kaasaja töö ja võitluse ülevat sümfoontat, mitte ikoonide kassikulda ja kiriku müstikat. Laste kasvatamine ei ole

eraasi, vaid perekonna kodanikukohus rahva ees, Nõukogude sotsialistliku riigi ees. Kommunismi ehitamiseks vajab rahvas haritud, igakülgset arenenud ja võimekaid inimesi, kes suudavad iseseisvalt võidelda ühiskonna huvide eest. Ka lapsed ise on huvitatud sellest, et neist saaksid aktiivsed ja mehised inimesed.

Usulise kasvatusena teevad vanemad halba eeskätt lapsele. Enamik lapsi ei jää küll usukujutelmade võrku, kuid teatud perioodil elavad nad sageli väga raskelt läbi lõhet kooli ja perekonna vastupidiste seisukohtade vahel. Kool õpetab lastele teaduste aluseid, kasvatab neid kommunismi vaimus. Kui nüüd vanemad kodus õpetavad last lootma mitte oma jõule, vaid jumala abile, tuubivad talle pähe usku jumalasse ja palvetundidesse, tekib lapse teadvuse kahestumine. Seepärast on vaja selgitada usklikele vanematele ja vanavanematele, millist kahju nad teevad lastele, kui õpetavad neile usudogmasid või usaldavad nende kasvatamise inimeste hoolde, kes on religiooni mõju all.

Lea oli kümneaastane, kui ta vanemate tahtel pidi minema uude kooli. See asus aga kodust märksa kaugemal kui endine. Leale leiti korter üsna kooli lähedal. Hea vanatädi, kelle juurde tütarlaps elama paigutati, võttis sageli vastu külalisi. Siis lauldi, kõneldi, põlvitati käsi ringutades põrandal, uluti kaeblikult, hüüti jumalat appi ja paluti andestust pattude pärast. Lea vaatas ja kuulas kohkunult. Esialgu ei pööranud tütarlapsele mingit tähelepanu. Kuid pikkamööda püüti tedagi palvetundidesse kaasa tõmmata, sunniti palveruumis istuma, käsi risti panema ja palvetajatega kaasa karjuma. Vanatädi keelas tal kodus sõpru vastu võtta, kinno minna, pioneerikoondustest osa võtta ja palju muudki, mis tütarlapsele seni rõõmu olid valmistanud. Lea muutus õppeülesannete täitmisel hooletuks, ei täitnud koduseid ülesandeid, unustas õppevahendid koju. Veel halvem. Ta hakkas kaaslastele valetama. Kui need temalt pärisid, miks ta pioneerikoondusele ei tulnud, vastas ta, et oli haige. Tegelikult aga oli Lea sel ajal palvetunnis. Üha harvemini pani tüdruk kaela pioneerirätiku, kuni viimaks seda üldse enam ei kandnud. Tütarlaps elas nagu mingis teises maailmas. Ümbritsev elu teda ei huvitanud. Kui Lea klassikaaslased, õpetajad ja sõbrad poleks nõudnud tema vanematelt — need ei tahtnud algul kõike uskudagi —, et Lea uskliku

vanatädi juurest koju viidaks või ühiselamusse paigutaks, oleks ta võib-olla aastateks muutunud muserdatud hingega tütarlapseks keset elurõõmsat, töörohket tege-
likkust.

Kooli ja kooliõpetajate ülesanne on selgitada lastevanematele, et usulise kasvatuse tõttu kodus kannatab kõige rohkem laps. Kool peab laiendama oma kasvatuslikku mõju ka lastevanematele. Pedagoogid peavad tundma iga õpilase koduseid olusid ja seal valitsevaid maailmavaatelisi seisukohti ning selgitama usklikele vanemaile, et nad ei teeks takistusi lapse õigetele püüdlustele. Lastevanemaid tuleb veenda, et usulise kasvatusega nad takistavad oma laste õnne. Laste õnne üle aga mõtlevad kõik vanemad. Sellest küsimusest lähtudes tulebki otsida teed lapsevanema mõistuse ja südame juurde. Suur osa usklike lastevanemaid saab aru, kui nendega sellest kõnelda, ega püüa lastele peale suruda usku jumalasse, Kristuse lunastusohvrisesse ja hinge surematusesse. Teadusliku maailmavaate ja kommunistliku moraali kujunemine on võimatu võitluseta usulise ideoloogia vastu.

▼ Meie maal on religiooni sotsiaalsed juured juba ammu läbi lõigatud, kuid usulised vaated eksisteerivad veel minevikuigandina. Seal, kus ei tee tööd meie, intensiivistub kirikumeeste ja sektantide tegevus... Ei tohi olla sallivalt ükskõikne ja loota, et religioon sureb välja iseenesest, ilma jõupingutusega, ilma võitluseta tema vastu. Religioonile tuleb vastu seada võitlev, ründav teaduslik-ateistlik propaganda.

See propaganda peab haarama ka perekonna. Enamik meie perekondi on religioossetest veendumustest vabad. Kuid miski ei anna põhjust ateistliku kasvatuse vajalikkuse alahindamiseks neiski perekondades. Ei tohi unustada, et ateistlik kasvatus on osaks kommunistliku maailmavaate algete rajamisest, ega ka seda, et laps puutub kaunis noorelt kokku paljude usumõistetega. Neile on vaja seletus anda meil, muidu saab laps selle poolikult teistelt lastelt, vahel aga koguni usklikest. Perekonnad, kus pole usklike, peavad olema suunajaiks ja juhtijaiks ka neile, kes arvavad, et neil laste vanematena või sugulastena on õigus kasvatada noori usu vaimus ja kujundada neist kindlate veendumustega inimeste asemel vaimseid invaliide.

Kõik nõukogude inimesed on vastutavad selle eest, et kasvaks tugev, tahtejõuline kommunismiehitajate põlvkond. Seepärast on vaja palju julgemini kasutada meie konstitutsiooniga antud õigust võidelda religioosse maailma-vaate vastu.

Laste ateistlik kasvatamine perekonnas

Lapse ateistlik kasvatamine perekonnas on temale teadusel põhinevate teadmiste andmine, see on lapse kommunistlik kasvatamine.

Lapse moraalset tõekspidamised ja hinnangud kujunevad kogemuste ja kasvatuse mõjul. Laps võtab omaks seda, mida ta näeb või kuuleb. Ta matkib vanemate toiminguid, kasutab kõnes nende sõnu või lauseid. Lapsed omandavad vanemate inimeste suhtumise oma tegevusse, neil kujunevad arusaamad ja veendumused. Vanemad ei märka sageli lapse moraalset kasvu ja kujunemist, sest see toimub pidevalt, nähtamatult. Nad isegi ei võta vahel tõsiselt laste võimet tähele panna neid ümbritsevaid eluavaldusi, arvates, et lapsed on rumalad ega mõista midagi. Nii juhtubki, et vanem ei vali sõnu, ei kontrolli oma tegusid, unustades, et teda jälgib alati uudishimulik ja kõike jäljendada püüdev laps. Seepärast on «vanemlik nõudlikkus enese suhtes, vanemlik austus oma perekonna vastu, vanemlik kontroll iga oma sammu üle esimene ja tähtsaim kasvatusmeetod» (A. S. Makarenko).

Et lapses kujuneksid õiged veendumused ja seisukohad, mis võimaldavad tal hiljem täita temale kui kommunistliku ühiskonna kodanikule langevaid ülesandeid, on vaja, et lapse varases eas, eelkoolieas ja koolieaski annaks kodu talle järjekindlalt õigeid teadmisi. Muidugi on seejuures vaja arvestada lapse iga. On vaja jätta kõrvale müüdid, legendid ja muinasjutud jumalast, kes maailmas kõike juhtivat ja hoidvat. Need tuleb kõrvale jätta ka siis, kui meis endis peaks veel olema mingi harjumusliku jõuga püsima jäänud usuline veendumus. On vaja teha endale selgeks, et meie ülesanne on kasvatada kommunismiajastu inimest, tugeva tahtejõuga, mehhist, tarmukat inimest, mitte hüpiknukku, vanade eelarvamuste ja igandite kammitsas olevat saamatut indiviidi.

Laste küsimustele vastamine

Lapsed on väga uudishimulikud. Nad tahavad kõike teada, pärivad palju, huvituvad igast pisemastki neid ümbritsevast nähtusest, juhtumist, olukorrast. Lapse uudishimu väljendub küsimustes, millega ta pöördub täiskasvanute poole. Neile küsimustele tuleb anda arukaid, lapsele mõistetavaid vastuseid.

Keskkond, milles laps liigub, on veel nooremaski koolieas üsna kitsas. Laps tunneb ainult oma lähemat ümbrust, sedagi pealiskaudselt. Asjade ja nähtuste omavahelisi seoseid ta ei mõista. Samuti ei tea ta midagi nende minevikust. Ta püüab teadmiste puudumist asendada fantaasiaga. Laps on veendunud, et täiskasvanud teavad kindlasti rohkem kui tema. Et selgitada, mida nad teavad ja missugused on nende vaated ja seisukohad, hakkab laps pärima: «Mis see on?», «Miks ta on niisugune?», «Miks sajab vihma?» Kõigis niisugustes «miks?» küsimustes väljendub lapse tahe teada saada, mispärast on asi nii ja mitte teisiti.

Väike Andrus küsis isalt: «Isa, miks ei lähe kivid katki?» — «Kivid on kõvad.» — «Aga miks on kivid kõvad?» — «Sellepärast, et kivid on alati kõvad.» Laps jäi rahule ega pärinud edasi.

Tiit küsis emalt: «Miks see onu heina niidab?» — «Lehm tahab süüa, sellepärast.» — «Aga miks ta süüa tahab?» — «Lehmal on kõht tühi. Kui ta hästi süüa saab, annab ta palju piima.» — «Aga miks on piima vaja?» — «Siis saad sina piima juua ja kasvad suureks poisiks.» — «Kas niisuguseks nagu isa?» — «Niisuguseks nagu isa.» Tiit mõistis ema seletust ja vaikis.

Laste küsimustele tuleb vastata alati, ka siis, kui laps on veel noor, või kui tema küsimustele on raske vastata. Kui tõesti ei saa vastust anda, tuleb lapse tähelepanu küsimuselt kõrvale juhtida. Maksim Gorki ütles, et pole õige vastata lapse küsimusele: «Oota, kui suureks saad, saad teada.» Laps saab vastuse oma küsimusele kas mängukaaslastelt või hoopis kelleltki teiselt-kolmandalt, kes vastab valesti või moonutab sihilikult tõde. Lapsele ei tohi valetada ega sisuliselt ebaõigeid vastuseid anda. Ka ei tohi pidada teda rumalamaks, kui ta tegelikult on. Parem seletada talle rohkem, kui ta momendil aru saab, see sunnib teda mõtlema ja juurdlema.

Lapsed esitavad nii mõnigi kord küsimusi, millele ei saa anda täpset teaduslikku vastust, kuna laps on liiga noor. Siin tuleb vastus anda allegooria vormis. Näiteks Anne, nelja-aastane tüdrukuke, küsib emalt pargis: «Miks lehed puudelt maha kukuvad, ei ole ju veel talv?» — «Lehed on väsinud, nad heidavad puhkama.» Lapsele on antud vastus arusaadav. Vanemale lapsele oleks tulnud vastata teisiti. Tuleb hoiduda liigsest teaduslikkusest, et lapsel ei kujuneks vale arusaamist küsimusest. Alati on seletuste andmisel vaja kindlustada, et nad põhineksid teadusel, mitte kiriku- ja usutegelaste poolt levitatavatel müütidel.

Lapsed tahavad teada, millest tekib vihmasadu, mis on lumi, kuidas tekivad jõed. Siin võib demonstreerida kodus vastavat nähtust. Mõnigi lapsevanem ütleb: «Kasva, küll koolis saad teada.» Muidugi saab laps teada, aga see ei õigusta mittevastamist ema või isa poolt. Ei ole raske kuumentada vett ja näidata lapsele, kuidas kuumenemisel tekivad aur koguneb tilkadeks vastu vee kohale asetatud klaasi, uuesti veeks muutub ja maha langeb. Selle juurde kuulub lihtne lastepärane seletus sellest, et looduses asendab tuld päike, mis soojendab maapinnas olevat vett. See kerkib auruna kõrgustesse. Külma õhuga kokku puutudes muutub aur uuesti veeks ja langeb vihmana maapinnale. Ja jälle algab teekond. On ju vesi looduses igavene rändur.

Ka kõiki teisi loodusnähtusi saab lihtsalt seletada või ka näidata. On vaja ainult tahta ja pidada seda enda kui lapse esimese kasvataja, temale esimeste teadmiste andja, esimeste veendumuste kujundaja kohustuseks.

Lapsed puutuvad kokku surmaga ja see kohutab neid. Surmaga seoses olevatele küsimustele on väga raske vastata. Väikestele lastele kõneleme surmast kui unest, millest inimene enam ei ärka.

Toomas oli viieaastane, kui suri tema vanaema, kes oli olnud Tooma parim sõber. Toomas hüüdis teda memmekeks. Koos käisid nad jalutamas, vaatasid raamatuist pilte, mängisid. Õhtul aga laulis vanake Toomale: «Oi, mina väike mehikene, põlvepikku poisike.» Ja nüüd jäi memmeke magama ning ema ütles, et ta ei ärka enam kunagi. Toomas ei mõistnud seda. Mitu korda päevas koputas ta uksele, mis viis vanaema tuppa. Kuid memme ei tulnud. Õhtul võttis ema poja sülle ja rääkis talle: «Memmeke ei saa enam sulle ust avada, ei saa enam laulda ja sinuga

mängida, sest uni, mida ta nüüd magab, ei lõpe kunagi. Ära unusta seda, mida vanaema sulle õpetas. Kui sa kuuled laulu põlvepikku poisikesest, tuleb sulle kindlasti meelde, et seda laulis sinu memmeke.»

Toomas sai seitsmeaastaseks ja läks kooli. Esimeses laulmise tunnis jutustas ta õpetajale, et ta oskab laulu väikesest mehikesest, põlvepikku poisikesest. Selle laulu olivat talle õpetanud memmeke.

II klassi õpilasena käis Toomas kord koos emaga kalmistul memme hauale lilli viimas. Siin esitas ta pärast pikemat mõtlikku vaikimist emale küsimuse: «Ema, ütle, mis saab inimesest pärast surma?» Ema jutustas pojale, et igal sügisel langevad puudelt lehed. Nad jäävad lebama maapinnale, kõdunevad tuules, viimas ja päikeses. Aja möödudes jääb neist maapinnale ainult õhuke mullakirme. Inimene vananeb, sureb ja maetakse maamulda. Aeg ei jäta temast järele muud, kui kübemekese mulda. Ka inimene kõduneb ja kaob nagu puudelt langenud lehedki.

Nii jutustas Toomale ema. Suurematele lastele võib muidugi rääkida teisiti. Seda tuleb teha salapäratsemata, ilukõnedesse laskumata. Tuleb veenda last selles, et surmas ei ole midagi salapärat, ei ole mingit hauatagust elu. Surmaga lõpeb kõik. Iga inimene aga jätab endast midagi maha. Mälestused temast, tema töösaavutused — need elavad edasi. Inimene sureb, aga tema töö — see jääb elama ja elab üle aegade.

Üheteistkümneaastane Rein ütles kord isale: «Tiina rääkis, et tema tädi käib iga pühapäev palvemajas jumalat palumas. Isa, kes on jumal?»

Isa seletas, et tuhandeid aastaid tagasi tundsid inimesed ennast jõuetuna looduse ees ega julgenud astuda temaga võitlusesse nii, nagu seda tehakse meie ajal. Kõikjal varitsesid õnnetused ja hädaohud. Inimesed kartsid tormi ja äikest. Igas loodusnähtuses nägid nad salapäraseid üleloomulikke jõude, kes olid nende vastu kord vihased ja õelad, kord head ja hellad. Neid salapäraseid üleloomulikke jõude hakkasid inimesed, kes tol ajal olid hari-matud ja abitud, austama, kujutledes, et nendest sõltub inimese kogu elu. Nii kujuneski, et salapäraseid jõude hakati pidama jumalateks. Tegelikult pole olemas mingit jumalat. Teda pole keegi kunagi kuskil näinud, ei maa peal ega taevas. Igal pool maailmas on ainult loodus ja loodusnähtused, pole midagi üleloomulikku.

Vestluste, jalutuskäikude, loodusevaatluste ja koduaia osa kasvatustöös

Laste ateistliku kasvatuse eesmärki teenivad hästi vestlused, mida vanemad aeg-ajalt peavad oma lastega. Kasvades ja vanemaks saades huvitub laps kõigest, mida ta näeb või kuuleb. Palju huvitavat on kodus köögis. Leek «lainetab» pliidi all, pada keeb podisedes ja aurates, pann säriseb, kõikjal on soe. Siin võib näha kõige imelikumaid muudatusi: kartulid muutuvad keedes pehmeks, rasv ja või sulavad särisedes kuumal pannil, tilk vett, langedes pliidirauale, muutub sisina saatel silmapilkselt auruks. Palju huvitavaid ja vajalikke seletusi, mida vanemad saavad lastele anda igapäevaste elunähtuste kohta, leiavad nad Iljini ja Segali populaarteaduslikust raamatust «Lugusid sellest, mis sind ümbritseb» ja Iljini raamatust «Jutustusi asjadest». Neid saab vestlusteks ja laste küsimustele vastuste andmiseks hästi ära kasutada.

Kodust jõuab laps välja — maal karjalauda, saeveski, farmi, meierei, veski juurde. Linnas viib tee teda tänavaile, ehitusplatsidele, suurte tehaste lähistele. Kaupluste vaateaknad paeluvad loendamatuid poisse ja tüdrukuid. Kui laps teeb need käigud koos ema või isaga, siis on nimetatul soodne võimalus jutustuste, vestluste, laste küsimustele vastuste andmise kaudu anda vajalikke ja huvitavaid teadmisi. Nõukogude pedagoogika paneb suurt rõhku laste tutvustamisele oma kodu ümbrusega, looduse ja ühiskondliku eluga. Tutvumine ühiskondliku elu nähtustega annab kasvatusele ideelise suuna, avaldab mõju laste mõtlemise arengule. Vanemad võtku lapsi sagedamini endaga kaasa, näiteks turule, kauplustesse, töökodadesse jms., kus lapsed näeksid palju uut. Sealjuures tuleks juhtida nende tähelepanu sellele, mis on kõige olulisem. Soovitav on, et vanemad mõnikord lapsi ka oma töökohta kaasa võtaksid, kus see on võimalik ja kui seal on näha midagi huvitavat ja kasulikku. Kui isa võtab poja kaasa näiteks tehasesse ja poeg siin näeb, kuidas töölised, kartmata tuld, tuliseksaetud teraseribasid pikkade tangide abil valtside kurku juhivad, on see talle kindlasti huvitav ja õpetlik. Kui aga taolisele tutvumisele isa töökohaga järgneb õhtul isa ja poja vaheline vestlus teemal «Mis mulle tehases kõige rohkem meeldis», on asi veelgi parem. Isa jutustagu pojale, et selleks, et nii osavasti tööriistu ja masinaid

käitseda, pidid töölised palju ja visalt õppima. On vaja tugevat tahet ja püüdlikkust, et raskustest üle saada. Iga päev aga loovad meie insenerid ja teadlased uusi masinaid, mis palju kergendavad inimeste tööd. Iga noor peab püüdma saada meistriks mingil tööalal.

Ühised käigud annavad head materjali vestlusteks kodus. Seejuures on kõigil perekonnaliikmeil midagi rääkida, midagi seletada, millelegi vastata. Niisugused vestlused avardavad laste silmaringi, annavad neile teadmisi ja avavad silmad ümbritseva elu suhtes. Ka vanavanematel on siin palju võimalusi kaasa rääkida. Muidugi ainult sel juhul, kui nad ei püüa levitada usulisi tõekspidamisi ja kui nad on avanud oma silmad ja südame selle suure nägemiseks ja mõistmiseks, mida meile annab elu.

Perekonnas korraldatakse ühiseid jalutuskäike ja matku loodusesse, käiakse ekskursioonidel. Ka need on vaja rakendada kasvatustöö teenistusse. Niisuguste jalutuskäikude ja matkade kasvatulik väärtus on hindamatu, kui neid õigesti mõistetakse ja nad ei kujune ainult sihituks mööda metsa lonkimiseks. Jalutuskäigud ja matkad näitavad meie lastele kodumaa looduse ilu, rikastavad laste muljeid ja annavad vanematele materjali vestlusteks lastega. Vaadeldakse loodust, jälgitakse loomi ja linde, saadakse teadmisi looduses valitsevatest seaduspärasustest. Lapsi on vaja suunata järeldusele, et looduses kõik areneb ja muutub. See arenemine ja muutumine on pidev. Alati midagi hääbub, kaob ja tekib uus. Kõik toimub kindlalt, looduseseaduste järgi. Siin veendub laps, et loodusnähtused on kõik loomulikud, et ei ole mingit üleloomulikku jõudu, mis valitseks kõige üle. Suurematele lastele, eriti neile, kes on kokku puutunud religioossete mõistetega, tuleb sellest ateistlikust järeldusest kõnelda otse (muidugi lastepäraselt). Väiksematele piisab, kui me neid korduvate vaatlustega viime veendumusele, et looduses on kõik loomulik. Seejuures saab edukalt seletada lapsele looduse loomulikkust, kui võrdleme loodusnähtusi ja nende põhjusi muinasjuttude fantaasiakujudega. Sellega anname lapsele ühtlasi õige arusaamise muinasjuttude kohta.

Koolis töötavad lapsed kooliaias, elavnurgas, teevad mitmesuguseid katseid. Sama võivad nad teha ka kodu-aias, kus see on olemas. Aias saab laps looduses arenemist jälgida. Siin näeb ta, et taim vajab hoolitsust ja veendub, et tuleb enne palju tööd teha, kui saagi saab. Mitšuurin-

likku õpetust looduse alistamisest, temalt armuandide mitteootamisest on võimalik siin ise tegelikkuses ära proovida. Tuleb tingimata rakendada lapsed tööle koduaias. Veel parem — eraldada neile oma maalapike, kus nad võiksid lilli ja aedvilja kasvatada ja nende arenemist jälgida.

Toalilide kasvatamine, akvaariumis olevate kalakeste eest hoolitsemine, küülikute kasvatamine, kodulindude kasvatamine, kus see võimalik, — kõik need annavad lastele tegutsemisvõimalusi, teadmisi ja aitavad kaasa õigete veendumuste kujunemisele.

Raamatu tähtsus lapse elus, tema kasutamine kasvatustöös

Lapsed saavad teadmisi ka raamatuid. Raamat on üheks kõige olulisemaks teguriks lapse vaimsel arenemisel. «Kõige eest, mis minus on head, võlgnen ma tänu raamatule,» ütles suur proletaarne kirjanik Maksim Gorki. «Nad näitavad mulle uut elu — suurte tundmuste, igatsuste elu, mis viisid inimesi kangelastegudele ja roimadele.»

Raamat tutvustab lapsi kõikide aegade ja kõikide rahvaste silmapaistvate inimestega, jutustab sellest, mille eest nad võitlesid, millest unistasid. Raamatute kaudu tungib meie lasteni eesrindlike inimeste mõttemaailm. Raamatud rikastavad ja kasvatavad last. «... nagu mingi ridade vahele peidetud valgus valgustas head ja kurja, aidates armastada ja vihata, sundides pingutatult jälgima inimsaatusi, mis olid mässitud tihedaks sülemiks. Korraga tekkis jonnakas soov aidata seda, takistada teist, ununes, et kogu see ootamatult avanenud elu oli läbi ja läbi paberlik: kõik ununes võitluse lainetuses, kadus röömutundesse ühel leheküljel, kurbustundesse teisel. Ma tundsin end mingisuguste suurte saladuste künnisel...» (*Maksim Gorki*). Raamat on suuteline viima lapsi suurte saladuste künnisele.

Et raamatut kasvatustöös jäägitult ära kasutada, on vaja kasvatada huvi ja armastust raamatute vastu.

Lastele meeldivad muinasjutud ja rahvapärимused. Neid võib neile ette lugeda või jutustada. Lastele ettelugemiseks sobivad loomamuinasjutud ja rahvapärимused

kogudest «Ööbik ja vaskuss», «Üle õue õunapuu» jt. Samuti sobivad lood vägilastest (Suur Tõll, Kalevipoeg). Ei tohi unustada ka jutustusi meie tänapäeva töö- ja võitluskangelastest. Muinasjuttude lugemisel või jutustamisel tuleb pidada silmas, et ei samastataks tegelikkusega autori ja rahva kui muinasjuttude loojate fantaasiat.

Kui laps oskab lugeda ja see talle meeldib, tuleb tema lektüüri suunata, et lugemine ei muutuks pealiskaudseks. Lapsevanem peab teadma, mida ta lapsele lugeda annab. Kui ta seda ise ei oska otsustada, siis tuleb pöörduda kooli poole. On hea, kui lapsevanem pärast raamatu läbilugemist lapse poolt (ta ise peab olema seda ka lugenud), esitab lapsele küsimusi loetu kohta. Need küsimused peavad suunama last teose üle järele mõtlema.

Raamatuid võib lugeda ja analüüsida ka perekonna liikmete ühistel koosolemistel kas laupäeva õhtul või muulgi ajal. Sel juhul tuleb valida kirjandus nii, et see rahuldaks nii lapsi kui täiskasvanuid ja kutsuks esile arvamuste vahetamise. Vestluse käigus on lastevanemal siin suurepärase võimalus lapsi mõjutada ja suunata. Tingimata on vaja lugeda ka populaarteaduslikke raamatuid. Nõukogude kirjanikud Iljin, Perelman jt. oskavad teha loodusteaduslikke ja ajaloolisi tõdesid lastele kirjanduslikus vormis huvitavaks ja mõistetavaks.

Meil on tänapäeval isegi raske kujutleda perekonda, kus puudub raamat. Sama raske on kujutleda, et võiks esineda perekondi, kus ei loeta ajalehte. Ajalehtede ja ajakirjade lugemine peab olema lahutamatu lastestki. Täisealistele määratud ajalehtede sisu on lastele kuni keskmise koolieani raskesti mõistetav. Neil on ju aga oma «Säde». On vaja, et ka vanemad heidaksid pilgu igasse ilmuvasse «Sädemesse», et leida sealt mõnd lastele vajalikku artiklit. Tuleb juhtida laste tähelepanu kirjutustele, mis jutustavad noorte naturalistide tööst, noortest tehnikutest. Võib olla kindel, et meil pole noori, keda ei vaimusta kosmosealastajate sangarlikkus. Artikleid kosmonautidest loevad nad meeleldi. Postmarkide ja piltide kogumine on paljudele lastele meeldivaks harrastuseks. Ajalehtedest väljalõigete tegemine, nende kleepimine ja köitmine albumiteks või raamatuteks võib samuti olla arendavaks ja huvitavaks tegevuseks. Teemaks võiks olla näiteks «Tundmatute maakide avastajad» (artiklid geoloogidest), «Kosmost vallutamas» ja palju muud. Vanemad olgu siin lapsele suunajaks.

Raadio, televisioon, kino, teater — ka need kuuluvad perekonnas teostatava kasvatustöö vahendite hulka. Neid on aga vaja kasutada teatud valikuga. Ei ole vaja vaadata kõiki televisioonisäateid ega kõiki filme kinos. Ühisele kino- või teatrikülastusele peaks alati järgnema vestlus või nähtu üle muljete vahetamine perekondlikus ringis. Targale ja oskuslikule lapsevanemale ei jää teatri- ja kinokülastus ainult ajaviitevahendiks.

Perekondlikud traditsioonid uue inimese kujundajana

Meie elus korduvad paljud sündmused, elunähtused ja tegevused. Me pühitseme perekonnaliikmete sünnipäevi, tähistame riiklikke pühi ja pöördelisi sündmusi meie rahva elus, tähistame maipühi, nääripidu jne. Me teeme seda aasta-aastalt ikka jälle uuesti, sageli ka sama vormi järgi. Need on meie elus kujunenud traditsioonid.

Esineb veel ka religioossetest tõekspidamistest tulenevaid traditsioone, nagu jõulude pühitsemine, laste ristimine, leeriskäimine. Ka neid täidetakse. Nad on küll kaotanud oma endise ulatuse, kuid elamust püüdes pigistab nii mõnigi mitte just eriti kindlate veendumustega inimene silmad kinni nende tõelise mõtte ees — kiskuda inimesi usu rüppe. Need traditsioonid on vastuolus meie ühiskonnas valitseva moraaliga, meie arengu perspektiividega ja tulevad nõukogude ühiskonnast välja juurida. Perekond peab looma endale uued traditsioonid, mis vastavad meie ühiskonna moraalile, kommunistlikule moraalile.

Kollektiivi muudavad ühtseks ühised elamused ja mälestused. Perekondki on kollektiiv. Perekond nõukogude ühiskonnas ei tohi olla mahajäänud vaadete, iganenud kommete ja harjumuste varjupaigaks, vaid peab olema kommunistliku kasvatusel rakukeseks.

Me rääkisime perekonna ühistest jalutuskäikudest, matkadest ja neile järgnevatest vestlustest, rääkisime raamatute lugemisest ja nende kollektiivsest analüüsimisest perekonnas. Needki võivad olla perekondlikud traditsioonid.

Paljudel perekondadel on tavaks veeta ühiselt laupäeva õhtut. Lauldakse, mängitakse, vesteldakse, loetakse. Vanemad jutustavad oma noorusmälestusi. Taolised jutustused aitavad lastel mõista, kuivõrd suure sammu on meie ühis-

kond endisega võrreldes edasi astunud ja kuivõrd õnnelikumad on inimesed praegu. Väga tähtis on õpetada lapsi õigesti nägema tänapäeva, neid ümbritsevat tegelikkust ja igapäevast elu mõistma.

Puhkepäevadel käiakse kinos, teatris või kontserdil. Sõidetakse külla vanavanematele, kui nad elavad kaugel, käiakse talvel suusatamas, tehakse mõni pikem matk. Kogu perekond on koos.

Perekonnas tähistatakse perekonnaliikmete tähtpäevi, kusjuures eriti hoolitsetakse laste elu pöördeliste momentide piduliku tähistamise ja meeldejäävaks muutmise eest — esimene koolipäev, oktoobrilaste tähekesse astumine, pionieriorganisatsiooni vastuvõtmine, komsomolipileti saamine, passi saamine, kooli lõpetamine. Kõigi nende sündmuste tähistamiseks peab perekond looma oma traditsioonid.

Esimene koolipäev on lapsele erilise tähendusega. Muretu lapsepõlv on jäänud seljataha. Algab töö teadmiste omandamiseks, et rakendada need kord kodumaa ja rahva teenimiseks. Laps tahab, et keegi annaks talle julgust, aitaks teha esimese sammu uues, tundmatus maailmas. Vanemad aitavad ta üle läve, lapsepõlve kitsast unelmate ja kujutluste riigist suurde ellu.

Helises esimene koolikell... Pärast tunde võtku last koolist koju tulles vastu helge rõõm, tähelepanu ja hoolitsus raamatu või lillede näol. Lapse esimene koolipäev peaks kujunema pidupäevaks kõigile perekonnaliikmetele. Raamat, lilled või mälestusese, kõige parem kui see on mõne perekonnaliikme enda valmistatud, on omal kohal ka siis, kui lapsest sai noor leninlane või kommunistlik noor. Sügava jälje jätab lapse hinge, kui tema elu suurpäev on pidupäevaks kõigile kodustele. Ka kooli lõpetamise tähistamiseks peaks perekond looma oma traditsioonid.

Perekonnas teostatavas kasvatustöös tuleks senisest suuremat tähelepanu pöörata nõukogulikele traditsioonidele — kevadpäevadele ja noorte suvepäevadele. Nende raames korraldatakse noortele huvitavaid vestlusi ja vajalikke üritusi. Suur on nende osa ka lastevanemate enda kasvatamisel. Kevadpäevad annavad lastevanematele pedagoogilisi teadmisi ja aitavad kaasa vanemate ateistlikuks kasvatamiseks ja suunamiseks laste vastaval kasvatamisel.

Perekondlikus ringis mälestame surnud perekonnaliik-

meid, keda mäletame ise või oleme neist kuulnud. Inimesi kasvatab ju ka minevik, mälestused, sest «kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta» (*J. Liiv*). Lastele teeb see mõistetavaks ajaloo, rahva püüdlused ja võitluse. Perekonnast lahkunute mälestuseks toome lilli. Kuid me mälestame perekondlikus ringis ka suuri kultuuritegelasi, revolutsionääre, kes andsid hindamatu panuse meie helge tänapäeva kujunemisse. Loeme katkendi kas mõnest mälestusteraamatust või ajalehest, kasutame ära sellele päevale pühendatud saate raadios, televisioonis. Kui on tegemist suure tähtpäevaga, võiksime külastada koos lastega pidulikku aktust või tähtpäevale pühendatud koosolekut.

Meie maal on paiku ja mälestusmärke, mis on seotud revolutsionääride või kultuuritegelaste elu ja tööga. Miks mitte teha sel päeval koos lastega jalutuskäik taolisse kohta, külastada memoriaalmuuseumi või viia selle kultuurimeistri või vabadusvõitleja mälestussambale lilli.

Nõukogude perekond ei ole isoleeritud ümbritsevast elust. Kõik ühiskonnas toimuv peab kajastuma ka meie perekondades. Ühiskondlikud traditsioonidki peavad muutuma perekonnatraditsioonideks. Nii on see ühiskondlike tähtpäevade tähistamisega, mis kujundavad kollektiivsustunnet ja teevad igale perekonnaliikmele kalliks need mõtted ja tunded, millest on haaratud meie rahvas. Eelkõige käib see oktoobripühade ja 1. mai tähistamise kohta. Nendel pühadel on kogu nõukogude rahvale ühine sisu ja ühist välises vormiski: raadio kaudu jälgitakse paraadi Punasel väljakul, käiakse demonstratsioonil, suuremad lapsed koos kooliga, väiksemad isa-emaga. Kuid neil pidupäevadel on ka tublisti individuaalset, vaid teatud perekondades väljakujunenut. Mõnel pool tehakse neil päevil ühine jalutuskäik, teisal minnakse koos kinno või kontserdile, kolmandad tähistavad pühi kodus perekondlikus ringis, neljandad teevad lastele kingitusi. Kuid kõikides perekondades olgu neil päevil pidulikkust, mis erineb tavalisest argipäevast.

31. detsember — vana aasta lõpeb, algab uus. Tuledes särava näärikuuse juures on koos kõik perekonnaliikmed. Tähistades uue aasta saabumist meenutame, mida tõi lahukuv aasta meie perekonnale, milliseid saavutusi, rõõme ja muresid. Seejuures ei unusta me märkimast seda, mida saavutas kogu meie rahvas, missugused tähised seab endale uueks aastaks meie kommunismi ehitav kodumaa.

Me ei tohi unustada tõsiasja, et on veel küllalt perekondi, kes peavad visalt kinni jõulupühade tähistamise kombest. Niisugustes perekondades süüdatakse 24. detsembril kuusel küünlad ja tehakse lastele jõuluvana. Mõnes perekonnas on niisuguse talitusviisi aluseks usulised kaalutlused, teisel tehakse seda kombe ja harjumuse pärast. Kahjuks ei mõtle vanemad selle juures faktile, et nad, püüdes lastele rõõmu valmistada, teevad neile tegelikult halba. Koolis ja lasteaias peetakse nääripidu, aga kodus jõule. Ka aeg ei lange kokku. Miks on see nii? Vanemad lapsed saavad aru, et kodu ja kooli seisukoht selles küsimuses on erinev. Lapse teadvuses tekib lõhe. Äsjane rõõm asendub kahtlustega.

Vanematele endale võis kunagises noorpõlves jõulupuu rõõmu valmistada. Aeg on aga ammugi kummutanud endised seisukohad. Enamik inimesi usub nüüd veendunult teaduse kinnitust, et pole olnud mingit Jeesus Kristust ning tema sünnipäeva pühitsemine jõulude näol on kiriku poolt välja mõeldud. Meie ühiskond niisugust püha ei tunne ega pühitse. Seda tuleb seletada ka lastele, kui nad puutuvad kokku mõistega «jõulud» ja «Jeesus Kristus».

Mõned vanemad, püüdes end õigustada, väidavad, et nad on jätnud jõulude pühitsemisel välja religioossed sugemed kirikussesõidu, jõululaulude jne. näol. Niisugused õigustused asja sisu ei muuda.

On emasid, kes käivad aastas üks kord kirikus — 24. detsembril. Kas nad teevad seda usust jumalasse ja Jeesusesse Kristusesse või kombe pärast, on nende erasi. Neil emadel on aga vaja meeles pidada, et lapsi ei tohi kirikusse kaasa viia. Ükski lapsevanem ei taha, et ta lapses tekiks seesmine rahutus, et tal oleks põhjust valelikkuseks ja oma tegude mahasalgamiseks. Niisugune olukord aga võib tekkida, sest õpetus koolis on vastupidine sellele, mida laps kuuleb kirikus.

Meil on veel õpetajaid, tõsi küll, üksikuid, kes jõululauapäeval hoiatavad: «Vaadake, et te täna kirikusse ei lähe.» See on väär teguviis. Kui kool siin vea teeb, on vanema kohus seda parandada. Mõnikord võib õpetaja niisugune keeld esile kutsuda laste trotsi ja tahte õpetaja «kiuste» talitada vastupidiselt. Lapsed toimivad ju nii mõnigi kord risti vastu sellele, mida neile soovitatakse. Siin peab kodu ütlema oma õige sõna.

Valesti talitavad ka need lastevanemad, kes koduse

nääripeo kannavad vana-aasta viimaselt päevalt mõne päeva võrra tagasi ning ehivad lastele nääripuu 24. detsembril. Siin on ilmselt tegemist järeleandmistega iganditele. Ei tohi lasta end mõjustada aegunud seisukohtade ja arusaamadega inimeste poolt. Pole õige, ja seda just laste seisukohalt, kui vanemad arvestavad laste poolt koolist või lasteaiast kaasatoodud teadet, et mõnel lapsel on kodus 24. detsembril nääripidu ja tuleb näärivana. Ei tule arvestada lapse soovi, et näärivana sel päeval tedagi külastaks. Vanema seisukoht peab selles küsimuses olema kõigutamatu. Igasugune järeleandmine on lubamatu ja kahjulik eelkõige lapsele. Tuleb endale selgeks teha, et aeg on muutunud, elu on edasi läinud. Tuleb heita kolikambriisse vanad tavad ja juurutada oma kodus need, mis on progressiivsed ja omased kõigile nõukogude inimestele.

Näärikuuse ehtimine on tänapäeval kaotanud religioosse tähenduse. Näärikuusk on uusaastapeo sümbol. Seepärast toimugu kõigis meie perekondades nääripidu vana-aasta õhtul. Lisaks nääriküünalde põletamisele — see on üldine traditsioon — võib iga perekond luua oma traditsioonid või elustada muistseid rahvakombeid. Sellest on vähe, kui me sõnades eitame religiooni ja temaga seosesolevaid tavasid, tegudes aga anname nii mõnigi kord järele iganditele ning arvame ise, et see pole kahjulik meie lastele. Meie elu on rikas, mitmepalgeline ja hoogne. Elu ise annab meile tuhandeid elamusi ja mõtteid. Kõik selle kauni ja ülla peame kandma ka oma kodusesse, oma perekonda.

Lapse kodune kasvatus — see on inimese kasvatamine, kes on vaba kõigist minevikuigandeist, individualismist ja egoismist, inimese kasvatamine, kes omab teaduslik-materialistliku maailmavaate ja on vääriline tulevase kommunistliku ühiskonna kodanik.

Et lapsevanem oleks suuteline täitma kommunismiehtaja kasvatamise suurt ja vastutusrikast ülesannet, on tal vaja visalt omandada uusi teadmisi. Tuleb end otsustavalt lahti rebida minevikust säilinud eelarvamustest ja tõekspidamistest. On vaja vaadata avatud silmade ja avatud südamega meid ümbritsevat tegelikkust ning sügavalt tunnetada oma kohustusi uue ühiskonnaliikme kasvatamisel. Laste kasvatamine perekonnas ei ole eraasi, see on tähtis riiklik ülesanne. «Meie lapsed on meie riigi ja maailma tulevased kodanikud. Nad hakkavad looma ajalugu. Meie

lapsed — need on tulevased isad ja emad, neist saavad samuti oma laste kasvatajad. Meie lapsed peavad saama suurepäraseiks kodanikeks, headeks isadeks ja emadeks. Kuid ka see pole veel kõik: meie lapsed on meie vanadus. Õige kasvatus — see on meie õnnelikud vanaduspäevad, halb kasvatus — see on meie tulevane mure, meie pisarad, meie süü teiste inimeste ees, kogu riigi ees.» (A. S. Makarenko.)

Iga lapsevanem tahab, et ta laps oleks õnnelik. Et lapsed kasvaksid õnnelikuks, suuname nad täisverelise maapealse elu ja töö rõõmude juurde ning hojame neist maast-madalast eemale taevase «õndsuse» illusoorseid perspektiivid.

Mõtteid sektantluse moraalist

K. Oja

Sektantlike usuvoolude vahelised vaidlused sümboolika, dogmaatika ja kultuse küsimustes on viimastel aastatel kaotanud oma endise teravuse. Tähelepanu moraaliküsimustele on aga märgatavalt suurenenud. Püütakse jätta muljet, nagu oleks ristiusu moraliõpetus üks põhilisemaid ühiskondlikke väärtusi, tänu millele kaoksid ära paljud praegu esinevad pahed.

Enamike sektide moraliõpetustes puudub kindlapiiriline määratletus, tavaliselt puudub ka moraliõpetuste suhtes tsentraliseeritud juhtimine ja kontroll usuühingute keskuste poolt. Sektantidele on iseloomulik, et jutlustega esinevad mitte ainult elukutselised jutlustajad, vaid ka inimesed koguduse aktiivi hulgast. Palvetamise ajal esitavad paljud usklikud oma palveid valju häälega. See vajutab omapära ka sektides propageeritavale moraliõpetusele. Sektides kohaneb moraliõpetus suhteliselt kiiresti olustikuliste tingimustega.

Sektantlik moraliõpetus ei ole ühtne. Isegi ühe usuvoolu koguduste vahel on märgatavalt suuri erinevusi. Erinevuste peamiste põhjustena võib täheldada koguduse liikmete sotsiaalset seisundit ja päritolu, jutlustajate ühiskondlik-poliitilist meelestatust ning oskust kohaneda olustikuliste tingimustega.

Tähelepanekud näitavad, et palvetundides esitatud moraaliprintsiibid leiavad enamiku usklike vaadetes üsna otsese resonantsi. Usklikud omistavad jutlustes ja palvetes toodud seisukohtadele tavaliselt väga suure autoriteedi. Jutlustes esitatud mõtete kriitilist ümbermõtestamist peaaegu ei esine.

Jutlustajad ei seagi oma eesmärgiks, et kogu jutlus või selles ülestõstetud moraaliprintsiibid peaksid kõigile usk-

likele meelde jääma. Nii näiteks Tallinna metodisti koguduse jutlustaja iseloomustas jutluste mõju usklikele järgmise näitega. Üks noor jutlustaja tahtnud pärast oma esimest jutlust teada, mida kuulajad tema jutlusest arvavad. Ta läinud järgmisel päeval külasse, kus elasid teda kuulanud inimesed. Üks vanem naisterahvas pesnud kaevu juures villu. Ta tundnud selles ära uskliku, kes tema jutlust pühapäeval kuulanud. Ta küsinud naiselt, kuidas jutlus meeldis. Naine vastanud, et meeldis. Jutlustajat huvitanud, mis nimelt selles jutluses kõige rohkem meeldis. Naine ei osanud sellele vastata. Jutlustajal tekkinud kahtlus, kas teda üldse kuulatigi, ja küsinud kontrolliks, millest jutluses juttu oli, millistele piiblipsalmidele jutlus oli üles ehitatud. Naine ei teadnud sellele midagi vastata. Ta ei suutnud jutlusest mitte midagi meelde tuletada ja öelnud, et vana pea ei pea enam midagi meeles. Jutlustaja hakanud teda noomima, miks sa kirikus käid, kui midagi meelde ei jäta. Naine vastanud: «Vaata, ma pesen villu. Ega vesi ei jää villadesse pidama, villad saavad aga sellest, et vesi neist läbi voolab, valgemaks. Nii ka jutlus voolas minust läbi, ta ainult muudab mind.»

Iga uskliku käitumisele vajutavad oma pitseri tema elukogemused, väljakujunenud harjumused ja muidugi ka religioossete moraaliõpetuste sisemine vasturääkivus ning vastuolulisus tegelikkusega.

* * *

Kirikliku moraaliõpetuse üheks aluseks on maailma-vaateline küsimus: Miks elab inimene siin Maa peal ja millist eesmärki see elu peab endas kandma?

Sellele küsimusele vastavad baptistid, metodistid, adventistid jt. kokkuvõetult järgmiselt: inimese elu on jumala poolt antud selleks, et endid ette valmistada igaveseks eluks.

Hauataguse elu kohta on usklikel üsna mitmesuguseid vaateid. Osa baptiste ja metodistid arvavad, et ühed saavad pärast surma õndsuse, teised saadetakse aga põrgupiinadesse, kus on igavene kisendamine ja hammaste kiristamine. Mõnede baptistide arvates saabuvat surmajärgne elu igale inimesele just niisugusena, nagu ta seda enesele ette kujutab, ja nagu ta selle saabumiseks toimib siinses «üürikeses» elus. Usklikud saavat õndsusesse, need aga,

kes surmajärgset elu ei usu, surevad ära ja ei saa igavese elu osaliseks. Seitsmenda päeva adventistide arvates saavad igavese elu osaliseks ainult vähesed, s. o. adventistid, kes täitsid kõiki oma usu ettekirjutusi, teised surevat aga igavesti. Mingit põrgut ei ole.

Mida siis peetakse sektantluses vajalikuks, et saada igavese elu õndsuse osaliseks?

Esmaseks moraalinõudeks on uskuda jumalat... Üsna sageli võib jutlustes kuulda järgmist seletust: «Tõeline kristlane on iga mees, naine või laps, kes tuleb jumala juurde kui kadunud patune, tunnistab issandat Jeesust kui oma isiklikku päästjat, alistub temale kui issandale, ning tunnistab teda sellena maailma eest. Püüab kõigiti olla Jeesuse meelepärane igas asjas, iga päev, kogu eluaja kestel.» Kõige suuremaks patuks seletavad usuaktivistid, ei ole mitte mõrvamine, miljonite inimeste hävitamine, röövimine, adulterium, joomine, vaid jumalasse mitte uskumine. See mõistvat inimhinge igavesse hukatusse. Oma väidete kinnituseks viidatakse tavaliselt järgmistele piibli psalmidele: «Ja kui ta tuleb, toob ta maailmale selguse patu kohta ja õiguse kohta ja kohtu kohta. Patu kohta, et nad ei usu minusse.» (Joh. 16 : 8, 9.) Kõike muud võivad andeks paluda ja ka jumalalt andeks saada. Pärnu metodisti koguduse presbüter seletas seda järgmiselt: Jumala juures kirjutatavat kõigi inimeste mõtted, sõnad ja teod üles, umbes nii nagu magnetofonilindile. See üleskirjutus reprodutseeritavat viimsepäevakohtus. Aga kui inimene jumalat usub ja temalt andeks palub, siis jumal kustutavat need andekspalutud mõtted, sõnad ja teod ära. Kes aga jumalat ei usu ega andeks ei palu, see pidavat kõike, mis ta paha teinud, veel kord viimsepäevakohtus kuulma ja nägema, ja siis mõistetakse tema üle ka kohut.

Sektantluses on üheks eriti rõhutatud iseloomulikuks jooneks see, et jumalasse mitteuskumise pattu ei saa lunastada kiriklike kombetalituste, sakramentide, moraalse käitumisega ühiskonnas ja perekonnas, vaid igäühelt nõutakse isiklikku andumust sügavale usule Jeesusesse Kristusesse. Kuigi erinevalt teistest sektantidest rõhutavad seitsmenda päeva adventistid käsuõpetuse täitmise tähtsust (eriti hingamispäeva pidamise käsu tähtsust), taandub ka nende õpetuses suurima patu mõiste ikkagi jumala mitte uskumisele.

* * *

Jutlustajad kinnitavad korduvalt, et inimene sündivat kuriteolise tahtlusega. Kui teda ei taltsuta ja ei pidurda moraalne kasvatus, eriti aga, kui inimene ei karda jumalat, saavat temast paha inimene, kurjategija. Usk takistavat inimese sünnilt paheliste iseloomujoonte mõjule pääsemist. Nagu tähelepanekud näitavad, kujunevad usklikel inimestel niisuguste jutluste mõjul pahelised soovid, mida aga jumalakartus tõesti ei luba avaldada. See pahatahtlus ja kuriteolised soovid ei ole mitte kaasasündinud, vaid on jutlustajate poolt uskliketele kujundatud. Ja nii võime ka üsna tihti näha, et paljud sektandid tunnevad lausa paanilist hirmu oma usu nõrgenemise suhtes. Nad kardavad usust lahti öelda mitte ainult sellepärast, et kardavad ilma jääda loodetavast taevasest õnnest, igavesest elust. Käesoleval ajal on väga raske hauataguse elu õpetusi üldtuntud teaduslike teadmistega kokku sobitada. Veelgi enam kardavad aga paljud, et usust lahti öeldes võtab kuriteoline tahtlus nende endi juures võimust ja nad ei suuda end enam taltsutada. Nii mõnigi kord oleme kurvastusega näinud, millal usklik sektant, loobudes usust, ei ole enam leidnud elus moraalset tugipunkti ja on tõepoolest langenud amoraalsuste võrku. Enamikul juhtudel aga ei kaasne usust lahtiütlemisega moraalset langust. Sünnipärase kuriteolise tahtluse jutlustamisega kujundatakse usklikes arusaamine, nagu oleksid ateistid väga halva iseloomuga inimesed. Et aga ateistide juures pole näha kuriteolist tahtlust, siis olevat see üks saatana suurtest salakavalustest, kuidas inimest oma püünistesse meelitada. Osaliselt on sellega seletatav ka põlgus, mida paljud usklikud sektandid oma südames ateistide vastu kannavad.

* * *

Veel hiljaaegu oli eesti sektantide hulgas levinud vaade, et sügav usk on mõjuvaks kilbiks igasuguste amoraalsuste ja kuritegevuse vastu. Propageeriti arusaamu, nagu amoraalsused sünniksid ainult uskmata inimeste või ka nn. nimikristlaste juures, s. o. nende juures, kes täidavad ainult kiriklike kombeid, ise aga südamest Kristuse lunastavasse väesse ei usu. Selle illusiooni hoidmiseks püüdsid jutlustajad (ja püüavad ka praegu) usklikete ja laiema üldsuse eest oma usuvoolu esindajate amoraalsusi ja kuritegusid hoolikalt varjata. Kui aga selgus, et

neid enam maha vaikida polnud võimalik, püüti end kompromiteerinud usklikest vabaneda, ta kogudusest välja heita ja jätta spekulatiivne mulje, nagu oleks ta amoraalsus tingitud sellest, et ta usust ära langes. Jutlustati, et kuritegevus ja üldse amoraalsused olevat põhjustatud ateistlikust kasvatustööst ja usu üldisest langusest.

Käesoleval ajal ei esine jutlustes enam väidet, nagu suudaks usk hoida inimest amoraalsustesse langemast. Praegusel ajal võib jutlustes kohata mõtteid, milledega juhitakse usklike tähelepanu asjaolule, et ainuüksi usust jumalasse on veel vähe moraalseks garantiiks.

* * *

Tallinna metodisti koguduse presbüter on korduvalt jutlustanud, et uskmatul inimesel puuduvat autunne. Üks tema poolt toodud näide on järgmine: Kui ta koostanud plaanitäitmise aruannet (s. o. ajal, millal ta veel ühiskonnale kasulikku tööd tegi), olevat ta kümnendik protsendid ümardades suurendanud, ülemused polevat sellega aga rahul olnud, ja tema olevat pidanud siis aruandesse tooma mitmekordselt suuremad valeandmed. Selle näite esitab ta suunitlusega, mis peab kuulajates esile kutsuma üldistavaid järeldusi; uskmatud inimesed on võltsijad ja võltsimiste soosijad. Sellest aga, kuidas Kommunistlik Partei võitleb võltsimiste ja muu taolise puru silmaajamise vastu, jättis presbüter targu rääkimata, sest muidu ei oleks tema spekulatsioon kuulajate hulgas vajalikku kõlapinda leidnud. Muide, ka sellesama presbüteri enda käitumist 1962. aastal tunnistajana ENSV Ülemkohtus ei saa aususe ja otsekohesuse heaks näiteks tuua. Muidugi see ei tähenda, et usklike hulgas ei ole ausaid ja otsekoheseid inimesi. Neid on, kuid mitte tänu usule, vaid vastupidi, usu silmakirjalikkus ei ole suutnud neis ausust ja otsekohesust lüüa.

* * *

Üheks seni palju vaidlust ja ateistide hulgas lahkarmumusi tekitanud küsimuseks on olnud töösse suhtumine sektantlikes moraaliõpetustes. Umbes kümmekond aastat tagasi ilmunud ateistlikest brošüüridest võib leida mõtteid, nagu propageeriks igasugune religioon usklikes põlgust töö vastu.

Väga pealiskaudsel vaatlemisel võivad need seisukohad õigetenagi tunduda. On ju piiblis kirjutatud tööst kui jumala karistusest Aadama ja Eeva pattulangemise eest. Siit ka arvamus, et usklik ei saa tööd kui karistust patu eest armastada. Selle kinnituseks tuuakse veel Jeesuse sõnad: «Pange tähele kaarnaid! Nad ei külva ega lõika; neil ei ole varakambrit ega aita, ja Jumal toidab neid.» (Luuka 12 : 24.)

Tegelikult on religioosne (eriti sektantlik) töössesuhtumine palju komplitseeritum. Ajaloos on religioosseid õpetusi, mis suhtusid töösse eitavalt, olnud väga vähe. Laias laastus vaadatuna on religiooni abil alati kasvatatud pere-meestele alandlikke, kuulekaid ja töökaid orje, pärisorje, töölisi, teenijaid. Selles seisnes ka ristiusu üks ajaloolisi sotsiaalseid funktsioone. Tööle on ristiusus alati vaadatud kui jumala otsusele, jumala tahtele. Jumal karistas inimest tema pattulangemise pärast tööga. Kes ei taha alluda jumala otsusele, ei saa ka iialgi loota hauataguse elu õndsusele, sest ta astub välja jumala tahtmise vastu.

Suhtumine töösse kui karistusse kandus ristiusku orjanduslikust korrast ja on seda ekspluataatorlikus ühiskonnas tänapäevani. Karistus on ikkagi karistus. Raske on karistust au, kuulsuse ja sangarluse asjaks pidada. Erinevat suhtumist võib täheldada aga mõnede sektantlike rühmituste juures. Nii on näiteks baptismis väljendatud üsna suurt lugupidamist töö suhtes. Selle kinnituseks võib märkida sedagi, et elukutselised baptismi ideoloogid on tavaliselt ikka endid jumala põllul töötegijajaks, küll kündjajaks, küll külvajajaks, lõikajajaks jms. tituleerinud.

Sotsialismi tingimustes on õpetustes töösse suhtumisest toimunud murrang. Nagu näib, on see murrang kõigepealt alanud baptismis. Teistes usuvooludes on seda veel vähe märgata. Miks baptismis? Põhjus näib peituvat baptismi koguduste liikmete sotsiaalses päritolus ja seisundis. Eesti baptismi kogudustes on enamus liikmeid pärit kapitalismi perioodi vaesematest, töötavatest rahvakihtidest: talu- ja majateenijaist, popsidest, vähemal määral ka töölistest. Need on inimesed, kelle elu on kulgenud töös. Nad mõistavad oma kogemuste najal, kas vähemal või suuremal määral, et töö loob ühiskonnale vajalikke materiaalseid ja vaimseid väärtusi ning tunnetavad ka seda, et iga inimene loob tööga endale ka oma isiklikud vaimsed väärtused. Võrdluseks võib tuua metodismi. Seal annab ennast

veel tänini tunda endiste kaupmeeste ja majaomanike ideoloogiline järelmõju. Sellepärast on metodismis veel vähe märgata uut töösse suhtumist.

Mis on siis uut töösse suhtumises?

Tööst ei räägita enam kui karistusest. Tähelepanekud näitavad, et kui mõni oskamatum või reaktioonilisem jutlustaja on jutluses siiski vihjanud tööle kui karistusele, on usklikud selle üle pahaseks saanud. Baptismi kogudustes räägitakse üsna sageli tööst kui jumalale väga meelepärast asjast. Nii näiteks pühendati Oleviste evangeeljumi kristlaste baptisti koguduses kõige pidulikuma palvekoosoleku kõige pidulikuma osa (lõikusetänupühal) töö ja tööinimese kiitusele. Jutlustaja kriipsutas eriti alla, et jumal võtab kõigepealt kuulda neid palveid, kui tööinimene oma tööst parkunud ja määrdunud käed palveks kokku paneb ja jumala poole pöördub. Hauataguses elus ootavat ees väga palju imelist õndsust, mida ette kujutada ei suuda, kuid kindlasti olevat teada, et ka taevas tulevat mitterasket tööd teha.

Mitmel pool baptisti kogudustes tuntakse huvi selle vastu, kuidas koguduste liikmed oma tööülesandeid täidavad. Kui nad töö juures on autahvilil, siis osutatakse ka koguduses nende suhtes suuremat austust, on aga keegi koguduse liikmetest satiirilehel loodrite kirjas, siis langeb ka koguduses tema autoriteet. Baptistide suust võib üsna sageli kuulda piibli sõnu: «...kes ei taha teha tööd, ärgu ka söögu.» (2. Tess. 3 : 10.)

Ebaõige ja otse lubamatu oleks ateistlikus propagandas eeltoodut arvestamata jätta ja jätkata vanade kulunud ning ebaõigete fraaside kordamist, et usk propageerib tööst kõrvale hoidmist ning looderdamist.

Baptistid ja ka mitmete teiste usuvoolude usklikud täidavad küll tööülesandeid, kuid tootmise arenedes on vaja järjest rohkem kõrgema kvalifikatsiooniga töötajaid. On vaja töötajaid, kes mitte ainult tunnevad tööoperatsioone ja oskavad käsitseda mehhanisme, vaid kes ka tunnetaksid ja tunneksid ühiskonnaelu kasvavaid vajadusi, tootmise ja kogu ühiskonnaelu arengu seaduspärasusi. Usk jääb siin usklike töötajate mõistusele suureks ahelaks.

* * *

Suhtlemisel kaasinimestega juhinduvad sektandid võitlusest «kõige suurema patu» — uskmatuse vastu. Armas-

tus oma kaasinimeste vastu, millest sektantluses väga palju juttu tehakse, on pööratud moonutatud vormidesse. Usklik sektant tahab tihtipeale enda arvates väga siiralt oma kaasinimest, oma töökaaslast, tuttavat, haiget jt. aidata. Tõelise abi asemel pakub ta aga usku, illusioone, ja on siis solvunudki, kui temalt niisugust «abi» ei vajata. Ta on siis ka õnnetu ja arvab, et teine inimene lihtsalt oma rumalusest ei oska niisugust kallist abi, «pääsemist usu läbi», hinnata ja vastu võtta. Usklik abipakkuja püüab leida siis mitmesuguseid lähenemisteid ja võimalusi, et ennast mõistetavaks teha. Ta on jõudu mööda valmis ka abivajajat tõeliselt abistama, et siis usalduse võites, ka tema abi usus vastu võetakse. Kui talle aga selgub, et kõik need vahendid ei anna soovitud tulemusi, siis hakkab ta seda inimest põlgama, kes olevat saatana meelevalla all. Muidugi on ka selliseid sektante, kes levitavad oma usku mitte nn. ligimesearmastusest, vaid religioosse egoismi vaatevinklist lähtudes. Need usklikud ruttavad oma «abi» pakkuma, kartes ise, et mida võiks küll issand viimasel kohtupäeval öelda, kui sa ei ole suutnud ühtki hinge issandale võita. Pole ju siis ka enda õigustamiseks midagi öelda. On ka neid, kes oma «abi» pakuvad silmakirjalikult selleks, et rõhutada uskliku headust. Hiljem püütakse seda «abi» aga usupropagandas ära kasutada.

Neid viimaseid silmas pidades, ei ole ateistlikus propagandas õige teha üldistavaid järeldusi kõigi usklikke suhtes, ja isegi mitte kõigi nn. misjonäride suhtes. Näiteks meie tervishoiuasutustes töötab küllalt palju usklikke. On fakte, mis räägivad, kuidas usklikud õed ja sanitarid, kasutades oma ametiseisundit, püüavad haigeid usu rüppe tõmmata. Ei ole õige mõne üksiku järgi kõiki neid usklikke meditsiinala töötajaid vaadelda kui salakavalaid ja paadunud misjonäre. Enamik neist tahab siiralt haigeid aidata. Neid täidab sügav rahuldustunne, kui nad saavad oma kaasinimestele kasulikud olla. Paljud usklikud on läinud meditsiinasutustesse tööle soovist haigeid aidata ja sellest ka endile hingelist rahuldust leida, mitte aga misjonitegevuse eesmärgil.

Sektantlik moraaliõpetus vastandatakse põhimõttele: «Kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel!» Sektantlus õpetab, et kogu inimelu tulevat tervenisti pühendada jumalale, jumala heaks. Tänapäeval olevat saatana suurimaks salakavaluseks inimestes eneseuhkuse (eneseväarikuse)

kasvatamine. Saatan kasutavat selleks väga osavasti ära mitmesuguseid abinõusid: teadust, tehnikat, kirjandust, kunsti, sporti jne.

Kuigi praegusel ajal sektantlus, välja arvatud mõned erandid, enam otseselt teaduse (eriti loodusteaduse) vastu välja ei astu, on sektantluse moraaliõpetus kaudselt siiski häälestatud teaduse, eeskätt teaduse ühiskondliku tähtsuse vastaselt. Teaduse saavutuste loojaiks on inimesed. Teadus teenib inimeste huve. Teaduse saavutused sisendavad inimestesse optimismi endi võimetusse ja jõududesse. See on aga vastuolus sektantliku moraali printsiipidega. Sektandid nõuavad, et inimeste kogu tähelepanu oleks keskendatud ainult jumalale. Teaduse inimlikku tähtsust vähendada püüdes on jutlustajad välja mõelnud mitmesuguseid spekulatsioone. Nii näiteks seletatakse, et jumal avavat inimestele aeg-ajalt mõningaid saladusi. Seoses selle selektusega tekib aga vastuolu, mida ei suudeta ületada. Teaduse saavutused lükkavad üha rohkem ja rohkem ümber religiooni tõekspidamisi. Mida enam teadus edasi areneb, seda vähem jääb võimalusi religioonile. Püüdes seda vastuolu ületada nimetatakse teadust üsna sageli salakavala saatana üheks võtteks, millega inimesi usust eemale juhtida, inimlikuks ülbuseks jumala vastu jms.

Üsna laialt on levinud arvamus, nagu keelaks usk sektantidel kino ja teatri külastamise ning ilukirjanduse lugemise. Usk seda otseselt ei keela. Sektantliku moraaliõpetuse seisukohalt olevat kino, teater, juturaamatud amoraalsed asjad, nad lähendavat inimesi kõige suuremale patule — eemaldavat neid usust.

Realistlikus kirjanduses ja kunstis on aukohal inimene ja tema võitlus inimliku ilu eest. Realistliku filmi, näidendi ja raamatu kangelasteks on inimesed. Vaataja, lugeja elab filmi, näidendi, kirjandusteose kangelastele kaasa. Sektantide hulgas on üsna laialt levinud vaade, et kino, teater ja ilukirjandus mõjuvat laostavalt inimese moraalsele väarikusele. Religioosse sisuga juturaamatuid loeksid sektandid hea meelega. Samuti pole neil ka mitte midagi religioosse sisuga filmide ja näidendite vastu. Kuna aga religioosse sisuga juturaamatuid on väga vähe, religioosse sisuga filme ja näidendeid peaaegu polegi, siis enamus sektantidest üldse ei käi kinos, ei külasta teatrit ja ei loe ka juturaamatuid.

Noortele usklikele ja usklike perekondades kasvavatele

lastele on mitmetes kogudustes kino ja televisiooni suhtes tehtud järeleandmisi. See on esile kutsutud peamiselt sellest, et noored, vaatamata moraalsele hukkamõistule, külastasid kino ja jälgisid televisioonisaateid ning püüdsid kodus seda valega varjata. Mitmed sektantide jutlustajad on soetanud endale televiisorid ja jälgivad pidevalt saateid. Külaoludes aga hoiudvad sektandid ikka veel kinost ja televiisorist aupaklikusse kaugusesse.

Eitav suhtumine ilmlikku kunsti ja kirjandusse jätab sektandid ilma paljudest meie kultuuririkkustest ja aitab sulgeda neid usu pettuslike illusioonide kütkeisse.

* * *

Oma kogudustes nimetavad sektandid üksteist vendadeks ja õdedeks. «Vendade» ja «õdede» vahel pidavat valitsemata täielik vastastikune vennaarmastus ja andustus. Oma koguduse liikmete nurjatused, kui need ei riiva antud usuvoolu peamisi moraaliprintsippe (ei ole seoses usust taganemisega), andestatakse ja varjatakse laiema üldsuse eest (kaasa arvatud ka rasked kriminaalkuriteod). Selle tõttu on nii mõnigi kord kurjategijad otsinud ja leidnud endile pelgupaiga ususektides. Seda õigustatakse järgmiselt: inimene ei pea mitte inimese üle kohut mõistma, vaenlasi peab armastama! On esinenud juhtumeid, kus raskete kuritegude toimepanijaid, kuivõrd nad on osanud endile uskliku inimese kuulsuse luua, on peetud usu eest kannatavaiks märtriteks.

Iga sekti liikmed peavad endid teistest paremaks. Ainult nemad olevat jumala erilise armu osalisteks saanud, välja valitud ja ära päästetud. Kõik nende nurjatused andvat jumal andeks. Usklikke kutsutakse kannatlikkuse ja andestusega suhtuma «vendadesse» ja «õdedesse». Ekspluataatorliku korra ajal seletati, et iga usklik peab elama kannatlikult, armastama ja tänama neid, kes ülekohtu teevad, mitte nurisema. Igaühel olevat oma rist, mida tulevat nurisemata kanda. Praegusel ajal on need seisukohad muutunud. Jutlustajad näitavad usklikele eeskujus, kuidas nurisema peab. Kõik nende nurisemised on pööratud usmatute inimeste vastu. Nurinaks leitakse põhjusi ka sealt, kus neid üldse ei ole.

* * *

Paljudes moraaliküsimustes on sektantluses erinevaid ja sageli risti vastukäivaid seisukohti. Viimastest on enamus selliseid, kus peamiseks pole mitte moraal omaette, vaid moraali nõuded on allutatud misjoni eesmärkidele. Näiteks suhtumine suitsetamisse ja alkoholi tarvitamisse. Enamik eesti sektante ei tarvita alkoholi ja ei suitseta ning ei käi ka tantsupidudel. Ameerikas aga on selleks, et inimesi meelitada palvelatesse, mitmete palvelate juurde organiseeritud õllesaalid, piljarditoad, näidatakse kahe-mõttelisi erootilise sisuga filme, korraldatakse tantsu-õhtuid jms.

* * *

Paljudel juhtudel on moraliõpetus just see peamine, mis seob sektante oma usuvooluga ja kogudusega. Harjumuslikes moraalitõekspidamistes peituvad väga sageli need juured, mis ei luba sektantidel meie ühiskonnaelust aktiivselt osa võtta. Et usklik sektant saaks vabaneda religioonist, peab ta vabanema sellest tema sektile iseloomulikust moraalist. Oma jõuga aga usklik sektant tavaliselt seda ei suuda. Talle on vaja ateisti oskuslikku abi ja tähelepanelikku suhtumist. Ateistlikus kasvatustöös sektantide hulgas on vaja tunda usklike moraalsete tõekspidamiste omapära ja iseärasusi. Esmajärgulise tähtsusega on kasvatustöös kommunistliku morali põhimõtete igakülgne propaganda. Ainult siis, kui usklikud tunnevad kommunistliku morali üleolekut usumoraalist ja hakkavad mõistma kommunistliku morali suuri eeliseid võrreldes usumoraaliga, saavad nad usust lahti öelda ja oma jõu ning energia täielikult pühendada kõige humaansemate eesmärkide teenistusse.

SISUKORD

Eessõna	3
A. Tšanõšov, filosoofiakandidaat. Protestantlikud usundid	5
K. Deemant. Mõnda iuteri usu levitamise vahenditest ja levitajatest Eestis 16.—17. sajandil	34
E. Rannik, õigusteaduse kandidaat. Luteri kiriku tegevusest kodanlikus Eestis	49
K. Vimmsaare. Luterluse kohanemine tänapäevaga	67
P. Kelk. Laste ateistlik kasvatus perekonnas	93
K. Oja. Mõtteid sektantluse moraalist	112

ПРОТЕСТАНСТВО В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

На эстонском языке

Обложка Г. Пант

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetajad E. Kasesalu ja E. Marandi.

Kunstiline toimetaja L. Krusmaa.

Tehniline toimetaja E. Lumet.

Korrektorid M. Ojamaa ja L. Golberg

Ladumisele antud 8. II 1966. Trükkimisele antud
18. IV 1966. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 7,75.
Tingtrükipoognaid 6,5. Arvestuspoognaid 7,08. Trüki-
arv 3000. MB-04241. Tellimise nr. 1048. Hans Hei-
demanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I
Trükipaber nr. 3 — M. Gorki nim. Paberivabrik nr. 1.
Leningrad.

Hind 19 kop.

1—5—8

19 kop.

A-27617

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00399340 1